

**“Zoo is overdrijving de ziekte van elke eeuw.”
Het beeld van de 17de eeuw in 19de-eeuwse
literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik
en zelfstudie’**

Gert-Jan Johannes

bron

Gert-Jan Johannes, “Zoo is overdrijving de ziekte van elke eeuw.” Het beeld van de 17de eeuw in 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik en zelfstudie.’ In: *Nederlandse Letterkunde* 7 (2002), afl. 1 (februari), p. 28-60.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/joha007zooi01_01/colofon.htm

© 2004 dbnl / Gert-Jan Johannes



‘Zoo is overdrijving de ziekte van elke eeuw’ Het beeld van de 17de eeuw in 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik en zelfstudie¹

Gert-Jan Johannes

Inleiding

Historici uit verschillende disciplines hebben al herhaaldelijk gewezen op het belang van de Gouden Eeuw voor de 19de-eeuwse cultureel-nationale beeldvorming in Nederland.² Voor de vaderlandse literatuurgeschiedenis is bijvoorbeeld de dissertatie van Evert Wiskerke interessant.³ Wiskerke liet zien hoe de vroege geschiedschrijvers van de Nederlandse letterkunde al in het begin van de 19de eeuw een periodisering van de literatuurgeschiedenis en een canon van 17de-eeuwse letterkundige grootheden ontwierpen, die een verrassende gelijkenis vertonen met het beeld zoals dat geschetst zou worden door literatuurhistorici tot diep in de 20ste eeuw.⁴

Studies als deze tonen bovendien hoe het beeld van de Gouden Eeuw in de 19de-eeuwse geschiedbeschouwing tot mythische proporties werd opgeblazen. De constructie van het grootse 17de-eeuwse verleden, als nostalgische herinnering aan vroegere grootheid en als mogelijke wegwijzer naar een nieuwe toekomst, beantwoordde kennelijk aan diepgewortelde behoeften van nationale identiteitsvorming. Tal van auteurs wijzen er dan ook op dat de 19de-eeuwers, om aan die behoeften te kunnen voldoen, het soms niet al te nauw namen met de historische feiten.⁵ De nobele Hollandse pikbroeken werden wat dapperder gemaakt en de tirannieke Spanjaarden wat wreder, men projecteerde eigen preoccupaties op historische figuren, en de laag ‘anachronistische aanslibsels’ nam gestaag in dikte toe.⁶

Natuurlijk is het zo dat bij die beeldvorming allerlei ‘externe’ historische gegevens een handicap konden vormen voor literatuurgeschiedschrijvers die het beeld van een grootse, gouden 17de eeuw wilden handhaven. Was deze of gene dichter in werkelijkheid ooit op het Muiderslot geweest? Konden de auteurs X en Y wel hebben samengewerkt, gezien het feit dat de ene nog geboren moest worden toen de andere al was overleden? Enzovoort. De ‘feiten’ dwongen tot allerlei aanpassingen, verdoezelingen en retorische kunstgrepen. In dit artikel komen ook enkele van dit soort problemen ter sprake. Minstens zo interessant zijn naar mijn idee echter de ‘interne’ fricties die het concept van de Gouden Eeuw kon veroorzaken in

de literatuurhistorische beeldvorming. Hoe viel bijvoorbeeld de waardering voor de 17de-eeuwse herleving der klassieken te rijmen met het in de 19de eeuw zozeer gepropageerde streven naar een ‘eigen’, *nationale* literatuur? En als ‘genootschappelijkheid’ de doodsteek voor de creatieve literatuurbeoefening was, hoe zat het dan met de befaamde Muiderkring? Was dat niet ook een soort genootschap?

In dit artikel beschrijf ik een aantal van die ‘interne’ problemen rond het literair-historische beeld van de Gouden Eeuw. Ik doe dat aan de hand van 19de-eeuwse, Noord-Nederlandse en Vlaamse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik en/of zelfstudie. Tot nu toe zijn er ruim 35 van dergelijke publicaties getraceerd.⁷ Anders dan redenaars, dichters en propagandisten, stonden de schrijvers van deze literatuurgeschiedenissen voor de taak allerlei losse ideeën, opvattingen en beelden over de Gouden Eeuw tot een *geheel* te maken. Bovendien moesten ze dit geheel zien in te passen in een *totaalbeeld* van de vaderlandse literatuurgeschiedenis. Tevens moesten ze, waar de vroegste literatuurgeschiedenis nog sterk op een uitgebreide feitenkennis gericht was, al snel inspelen op de negentiende-eeuwse behoefte aan ‘wetenschappelijke’ verklaringen, aan het aanwijzen van samenhangen en verbanden. En ook om didactische redenen was een opsomming van auteursnamen en boektitels onbevredigend. De leerlingen moesten, in welke vorm dan ook, iets van een geschied *verhaal* voorgeschoteld krijgen.

Die opgave tot het creëren van een geschiedverhaal hadden de auteurs van schoolboeken in grote lijnen gemeen met de auteurs van de meer academische literatuurgeschiedenissen, de ‘handboeken’.⁸ Maar waar de schrijvers van die ‘grote’ literatuurgeschiedenissen nog de mogelijkheid hadden tot het wegwerken of camoufleren van tegenstrijdigheden in uitgebreide, genuanceerde analyses en betogen, bezaten de auteurs van literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik of zelfstudie deze mogelijkheid in mindere mate. Niet voor niets voeren veel van de hier besproken literatuurgeschiedenissen zulke, voor schoolboeken typerende, termen als *beknopte schets* of *kort overzicht* in de titel.⁹ De schoolboekjes, met hun beknopte weergave, hun noodzakelijkerwijs enigszins simplificerende benadering en hun vaak didactisch-pakkende formuleringen, bieden mij de gelegenheid in pregnante vorm te laten zien op welke punten de beeldvorming problemen opriep. Bovendien zijn er veel meer schoolboeken dan ‘grote’ literatuurgeschiedenissen. Dit maakt het gemakkelijker de eigenaardigheden van afzonderlijke auteurs te onderscheiden van meer algemene denkpatronen.

Wat ik wil laten zien, is hoeveel moeite het de 19de-eeuwse (en vele latere) literatuurhistorici kostte om de voornaamste elementen der laat-18de-eeuwse en vroeg-19de-eeuwse beeldvorming over de Gouden Eeuw te handhaven. De kunstgrepen, uitvluchten en hulpconstructies die daartoe soms nodig waren, wijzen eens te meer op het grote belang van de Gouden Eeuw voor een kleine natie op zoek naar een groots verleden. Voor dat belang bracht men graag enige offers.

1. De datering van de Gouden Eeuw

De eindjaren: verfransing

Voor de meeste auteurs van de hier te bespreken literatuurgeschiedenissen valt de geschiedenis te verdelen in perioden van opkomst, bloei en verval.¹⁰ In de jaren 1820, wanneer de eerste van deze boekjes verschijnen, wordt al sinds jaar en dag de 17de eeuw beschouwd als de bloeiperiode bij uitstek.¹¹ Al in de *Schets van de beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, geschreven door de bekende schoolboekenauteur N. Anslin (1828), wordt deze eeuw dan ook het ‘gouden tijdperk onzer letterkunde’ genoemd.¹² Het meest handzaam en beeldend is natuurlijk de term ‘Gouden Eeuw’, die tot op de dag van vandaag de standaardterm is.¹³ Maar daarmee doet zich een probleem voor. Immers, waar de term ‘eeuw’ van oorsprong niet veel minder vaag was dan termen als ‘tijdperk’, kwam rond 1800 juist de gewoonte op om de eeuwen op te vatten als afgeronde perioden van honderd jaar, gekoppeld aan een nummer - de zeventiende eeuw, de achttiende eeuw, etc., elk met een ‘eigen gezicht’.¹⁴ Het gouden tijdperk van Nederland, globaal geassocieerd met de zeventiende eeuw, moest nu als het ware gedwongen worden in het keurslijf van een precieze periode: 1600 tot 1700. Dit ging niet zonder slag of stoot.

Om te beginnen was er een probleem met het bepalen van de einddatum der zeventiende eeuw. Zoals bekend hoort bij de mythe van de Gouden Eeuw immers een tegenhanger. Het is de mythe van de ‘verfransing’: het taalbederf, de decadentie en de algehele verslapping onder Franse invloed, die zouden zijn opgetreden in de 18de eeuw.¹⁵ De achttiende eeuw was een eeuw van verval. Deze gedachte maakte het voor literatuurhistorici niet gemakkelijk. Men moest nu immers, uitgerekend van algemeen gewaardeerde maar sterk op Frankrijk en de Franse taal georiënteerde auteurs als Justus van Effen, de gebroeders Van Haren en Betje Wolff, zien aan te tonen dat het eigenlijk geen ‘echte’ 18de-eeuwers waren, en dat er bij hen geen sprake was van verfransing in eigenlijke zin. Een andere moeilijkheid ontstond doordat men ook in de 19de eeuw de verfransing in de letterkunde al graag verbond aan de oprichting van Nil Volentibus Arduum, het in 1669 opgerichte gezelschap dat de Frans-classicistische normen in de toneelschrijfkunst propageerde. Vaak schetste men in smalende bewoordingen de werkzaamheden van ‘pedante knutselaars’ als Lodewijk Meyer en Andries Pels, wier optreden als het ware het begin van het einde der Gouden Eeuw markeerde.¹⁶ Maar deze handzame voorstelling van zaken was niet zonder complicaties. Van oudsher was er namelijk, ten behoeve van auteurs die streefden naar verklaringen voor historische gebeurtenissen, een dankbare verklaring voor de verfransing beschikbaar. Zo zegt D. Buddingh in zijn *Aanleiding tot de kennis der letterkundige geschiedenis der Nederlanden* (1825):

... doch het groote aantal Fransche vlugtelingen, die hun land, na de herroeping van het Edikt van Nantes (door LODEWIJK XIV.), verlieten, en in ons herbergzame vaderland eene veilige ver-

blijfplaats vonden, had op den smaak der letteren eenen zeer nadeeligen invloed, die weldra in de tooneelpoëzij, de dichtkunst en de klassieke letterkunde, gelijk ook in de moedertaal, wijsbegeerte en godgeleerdheid zich openbaarde.¹⁷

Mij gaat het hier niet om de vraag of Nederland wel zo'n herbergzaam vaderland was, en of de Hugenoten hier niet wat erg veel negatieve invloed in de schoenen geschoven krijgen. Interessanter is het simpele gegeven dat de herroeping van het Edict van Nantes, die de toestroom van Hugenoten naar Nederland op gang zou hebben gebracht, pas ver *na* de oprichting van Nil Volentibus in 1669 plaatsvond, namelijk in 1685. Het is dan ook niet verbazend dat sommigen de oorzaken van de verfransing verder terug in de tijd zoeken. Zo merkt een auteur bijvoorbeeld op: '... sedert den vrede van Munster was het Fransch de taal der Diplomatie geworden, en Den Haag was dikwijls het middelpunt der Europeesche staatkunde'.¹⁸ Daarmee is dus inderdaad een mogelijke oorzaak van de verfransing vóór 1669 gesignaleerd. Tevens weet de schrijver, door het noemen van de Vrede van Munster (1648), een gewiekst verband te leggen tussen literaire factoren en politiek-historische ontwikkelingen. Maar de keerzijde zal duidelijk zijn. Terwijl het jaar 1669 al een stuk minder plausibel klinkt dan 1685, als het gaat om het 'einde van de zeventiende eeuw', brengt het jaartal 1648 het begin van de vervalperiode zelfs terug tot vóór het midden van die eeuw. Een soortgelijke moeilijkheid deed zich voor met het bepalen van het begin der Gouden Eeuw.

De beginjaren: voorbereiding

Wie het jaar 1648 beschouwt als einddatum van bepaalde ontwikkelingen, ziet zich al snel gedwongen tevens terug te grijpen op 1568 als begindatum van diezelfde ontwikkelingen. Bij verschillende auteurs treedt de Tachtigjarige Oorlog dan ook op als apart 'tijdvak', ook in literair-cultureel opzicht.¹⁹ Aannemende dat de Opstand niet uit de lucht kwam vallen, ligt het zelfs voor de hand de bespreking al rond 1550 te beginnen. Maar zo ontstaat dan als vanzelf een 'zeventiende eeuw' die niet alleen een halve eeuw te vroeg eindigt, maar ook een halve eeuw te vroeg begint.

Dit bezwaar valt natuurlijk wel enigszins op te vangen door te werken met een periode van 'overgang' of 'voorbereiding', analoog aan de latere periode van 'verval'. Ten Brink maakt in zijn *Kleine geschiedenis der Nederlandsche letteren* (1877) bijvoorbeeld een indeling waarbij het 'eerste tijdvak' loopt van 1200 tot 1550, waarna een 'eerste periode van overgang' volgt. Die overgangperiode duurt van 1550 tot 1600. Zo valt het begin van de zeventiende eeuw chronologisch precies 'op tijd', terwijl tegelijkertijd toch de suggestie kan worden gewekt dat die 17de eeuw eigenlijk al vijftig jaar eerder begonnen was. Zo'n periode van vijftig jaar 'voorbereiding' tussen 1550 en 1600 is vrijwel onvermijdelijk voor elke auteur die de bloeitijd der letteren in de 17de eeuw op een of andere wijze wil koppelen aan factoren die ook een rol speelden in de Opstand.²⁰

Eén of twee eeuwen?

Op die manier bleef echter het probleem bestaan dat de zeventiende eeuw in 1648 nog niet eens voor de helft was verstreken. In hun poging dit bezwaar te vermijden, grijpen vele auteurs naar een ander uiterste. Men presenteert de Gouden Eeuw als onderdeel van een zeer breed ‘tijdvak’ dat loopt van 1600 tot 1795.²¹ Men volgt dan dus globaal de jaartallen van de zelfstandige Republiek. Maar daardoor wordt de zo hoog geroemde en als uniek beschouwde zeventiende eeuw, met de daarbij behorende voorbereidings- en vervalperiode, in feite uitgebreid tot een nogal wazig tijdperk van twee eeuwen of meer. Dit leidt tot tal van curieuze consequenties. Zo valt in W. Everts’ *Geschiedenis der Nederlandsche letteren* (1869) ook de hele achttiende eeuw nog onder de noemer *Renaissance*. Strikt logisch, maar wel een beetje verwarrend.²²

Omgekeerd verduistert een sterke nadruk op de eigenlijke zeventiende eeuw als aparte periode uiteraard de blik op de politieke en/of sociale geschiedenis. Dit is bijvoorbeeld te merken bij Jonckbloet, die in zijn *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1872) de zeventiende en de achttiende eeuw als twee aparte tijdvakken behandelt; het eerste onder de titel *De Republiek der Vereenigde Nederlanden, van 1600 tot 1700*, en het tweede onder de titel *De Dichtlievende Genootschappen, van 1700-1800*. Hier lijkt dus op het eerste gezicht het leven van de Republiek met een eeuw bekort, terwijl tevens de indruk wordt gewekt dat de 18de-eeuwse dichtgenootschappen een soort landelijk bestuurscollege waren, dat in de plaats trad van de republikeinse staatsvorm. Die indruk is in zoverre terecht, dat 19de-eeuwse literatuurhistorici de dichtgenootschappen inderdaad dikwijls afschilderen als een soort van dictatoriale regimes. Dan dooft het licht, of, zoals Hofdijk het zegt: *Het werd nacht, en de hemel was bewolkt*.²³ Toch compliceren dergelijke manoeuvres het handzame overzicht. En daarmee demonstrenen ze hoezeer de mythe van de Gouden Eeuw en het daarop volgende verval voor een auteur een blok aan het been kon zijn. Zonder periode van ‘voorbereiding’ of ‘verval’ duurde de Gouden Eeuw al snel een jaar of vijftig te kort. Maar mét een voorbereidings- of vervalperiode duurde ze al snel honderd of meer jaar te lang. En als de Gouden Eeuw werkelijk een periode van ongeveer honderd jaar besloeg, dan was het vaak weer niet de ‘zeventiende eeuw’, in de zin van het tijdvak 1600-1700.

2. Voorafgaand verval

De rederijkers en de Bourgondische verbastering

Maar het is niet alleen de datering van de Gouden Eeuw, die de auteurs voor problemen stelde. Het was ook de vraag tegen wat voor soort eerdere verschijnselen men het bloeitijdperk moest afzetten. Wat was de aard van het verval waarmee vergeleken de Gouden Eeuw een tijdperk van bloei was?

In de beginjaren van de vaderlandse literatuurgeschiedschrijving zijn de Middeleeuwen als geheel nog een voor de hand liggend negatief referentiepunt: een ‘katholiek-duistere’ periode. Maar tegen de tijd dat de meeste van de hier besproken literatuurgeschiedenissen beginnen te verschijnen, zijn de Middeleeuwen niet langer zonder meer een verwerpelijke of duistere periode. Integendeel. Voor velen zijn de Middeleeuwen reeds een tijdvak waarin sprake is (zij het buiten de kloosters, met hun voornamelijk Latijnse cultuur en hun al dan niet ‘vadzige’ monniken) van een ‘nationaal’ of ‘volkseigen’, nog niet ‘verbasterd’ taalgebruik. Toch diende men, ervan uitgaande dat de tweede helft van de 16de eeuw niet als periode van verval maar juist als periode van voorbereiding op de 17de eeuw moest worden getypeerd, het negatieve referentiepunt ergens in de Middeleeuwen te zoeken.

Wat dit betreft kwam het goed uit dat de late Middeleeuwen konden worden opgevat als een tijdperk van ‘verfransing’. S.I. Mulder zegt in zijn *Kort overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1847):

Onder de regering van Filips I, Hertog van Bourgondië (1433), nam, door het invoeren der fransche taal, de verbastering onzer letterkunde toe, en zij drong ook in het vervolg der 15de en 16de, in de dichtkunst door. In die jaren vormden zich echter de dichterlijke gezelschappen, onder den naam van *Rederijkkamers* bekend.²⁴

Met dit soort redeneringen wordt dus een fraaie parallel gecreëerd.²⁵ Zoals het verval na de Gouden Eeuw werd gekenmerkt door ‘verfransing’, zo was die Gouden Eeuw zelf een reactie op een eerdere fase van verfransing. Voor wie de Gouden Eeuw rond 1550 wil laten beginnen, is door introductie van het jaar 1433 bovendien een voorafgaande vervalperiode geconstrueerd die weer globaal een eeuw beslaat.

Hier deed zich echter opnieuw een complicatie voor. Wanneer Mulder opmerkt dat zich in de periode van verfransing en verbastering *echter* de rederijkerskamers vormden, suggereert hij dat die rederijkerskamers een positief te waarderen tegenwicht tegen de verfransing vormden. Ook anderen voelen zich geroepen de rederijkers als ‘de eenige handhavers der nationale taal’ - en dus als tegenwicht tegen de ‘Bourgondische taalverbastering’ - in een gunstig daglicht te plaatsen.²⁶ Maar deze positieve waardering conflicteerde in hoge mate met het algemene beeld dat men van de rederijkers wilde geven. En dit algemene beeld was naar mijn idee, hoe vergezocht dat in eerste instantie ook moge klinken, een logische consequentie van de gangbare visie op de *achttiende* eeuw, opgevat als tijd van verval na de Gouden Eeuw.

Zoals gezegd was de achttiende eeuw vanuit negentiende-eeuwse optiek een tijdperk van decadentie en verslapping onder Franse invloed. Tot dat algehele complex van verfransing behoorde volgens deze zienswijze ook het ontstaan van de dichtgenootschappen met hun ‘rijmknutselarijen’. De 18de-eeuwse verfransing en de 18de-eeuwse genootschappelijkheid vormden, in de ogen van literatuurgeschiedschrijvers, een onverbrekelijke eenheid.²⁷ Het ging hier om een ‘zwoelen

luchtstroom uit het zuiden, die welhaast het meerendeel onzer dichters niet meer dan de kracht tot likken zou laten'.²⁸ Deze twee-eenheid van genootschappelijkheid en verfransing werd volmaakt belichaamd door Nil Volentibus Arduum.

Het probleem met de rederijkers was nu uiteraard, dat het zelfs de meest oppervlakkige beschouwer wel moest opvallen hoezeer ook hún poëziebeoefening gebonden was aan een institutionele, 'genootschappelijke' context en aan strakke poëtische regelgeving. Sommige auteurs gebruiken voor de rederijkerskamers dan ook letterlijk de achttiende- en negentiende-eeuwse terminologie van 'dichtgenootschappen of letterkundige vereenigingen'.²⁹ De gelijkenis tussen de rederijkerskamers en de latere dichtgenootschappen stond een positieve waardering van de rederijkers, hoezeer ook voor de hand liggend vanuit het standpunt der nationale taalontwikkeling, in de weg.³⁰ Bovendien was er het probleem dat de zeventiende eeuw, als bloeiperiode, theoretisch gesproken een voorafgaande vervalperiode als tegenhanger nodig had. De einddatum daarvan kon men niet veel verder dan het jaar 1550 terugschuiven zonder het hele concept van de Gouden Eeuw, als *zeventiende* eeuw en als *eeuw-van-honderdjaar*, op het spel te zetten. Zo bezien was het eigenlijk onontkoombaar om de rederijkers, ondanks hun 'nationale' karakter, negatief te waarderen.

Een voor de hand liggende oplossing was, dat men de rederijkers voorstelde als dichters die weliswaar in de landstaal schreven, maar in wier werk men toch heel wat voorbeelden aantrof van wat werd aangeduid als 'bastertspraak', 'verfranschte brabbelspraak' of 'zonderling zamengeknoeiende en uit het Fransch binnen gesmokkelde woorden', gehuld in het 'onnatuurlijk gewaad' van merkwaardige rijmschema's en vergezochte versvormen.³¹ De auteurs verschillen enigszins van mening of de rederijkers nu slachtoffers waren, die zich 'lieten medeslepen' door de Bourgondische invloed, dan wel actieve boosdoeners, 'wezenlijke taalbedervers, versknoeieters', 'valsche apostelen' der dichtkunst, bevorderaars van 'taal- en kunstverknoeierij'.³² Maar voor velen stond in elk geval vast dat het optreden van de rederijkers per saldo negatief was.

De Eglentier

In zulke weergaven is de parallelle dan ook volmaakt. De Gouden Eeuw is hier aan *beide* zijden omgrensd door een uiterst negatief te waarderen periode, waarin verfransing en genootschappelijkheid hand in hand gaan. Maar deze manier van presenteren kon weer hinderlijke complicaties opleveren waar het gaat om de eerder besproken dateringsproblemen. Vooral degenen die de Gouden Eeuw op enigerlei wijze al rond 1550 laten beginnen, komen hier in moeilijkheden. Immers, tal van beroemde auteurs in de periode 1550-1600 waren lid van rederijkerskamers. Tegelijk behoren ze tot de canon van schrijvers uit het tijdperk dat in de vroege literatuurgeschiedenissen nog de 'Herleving' wordt genoemd, maar dat al snel bekend raakt als de 'Renaissance'. Te denken valt hier met name aan drie - vrijwel

altijd in één adem genoemde - renaissancisten die beschouwd werden als de kern van de rederijderskamer *De Eglentier*. Coornhert, Roemer Visscher en Spiegel.

Een mogelijke oplossing is in zulke gevallen, dat men de auteurs in kwestie presenteert als uitzondering:

Hoewel over 't algemeen de leden dezer vereenigingen het in de poëzij nauwelijks tot het middelmatige bragten, zoo gaven zij toch aan enkele uitstekende vernuften den spoorslag tot oefening en aankweeking van hun talent...³³

Hier is sprake van letterlijk uit-stekende talenten, dus van individuele uitzonderingen. Voor een op 'verklaren' gerichte benadering houdt het bestaan van individuele buitenbeentjes echter iets onbevredigends. Vooral ook waar het hier niet gaat om één uniek genie, maar om drie tegelijk. Liever laat men deze auteurs daarom onderdeel uitmaken van een beweging, maar dan één die geheel en al op de toekomst gericht was. De *Eglentier* wordt om die reden gepresenteerd, niet als een hoogtepunt der oude rederijkerij, maar juist als een 'voorbode der toekomst'.³⁴ In dat kader zou het prettig zijn als aangetoond kon worden dat de late rederijkerij ook in andere opzichten aansloot bij de vaderlandse herleving. Men wijst er dan ook graag op dat heel wat rederijders de Hervorming steunden. Sterker nog, volgens sommigen kan men zelfs beweren 'dat de meeste Kamers gunstig voor die beweging gestemd waren' en daaraan uiting gaven in hun werk.³⁵ Maar vervelend genoeg was deze opvatting nu juist weer minder toepasselijk in het geval van het trio Coornhert, Spiegel en Roemer Visscher, die geen van drieën de hervormde godsdienst aanhingen. Hierover verderop meer.

Interessant is intussen, dat die steun voor de Hervorming - op zichzelf natuurlijk een pluspunt, althans volgens protestantse auteurs - in het geval van de rederijders ook op enigszins paradoxale wijze kan worden aangevoerd als krachtig argument ter verdere versterking van het negatieve beeld. Juist waar ze zich voor of tegen de hervorming uitspraken, aldus de redenering, ontaardde hun werk in strijdschriften zonder literaire waarde. Zo bezien was hun invloed 'hoofdzakelijk van maatschappelijke aard', en heeft hun voorbeeld 'meer nadeels gesticht dan vruchten gedragen'.³⁶ Met andere woorden: 'Letterkundige waarde hebben al die pamphletten luttel of in het geheel niet.'³⁷

Vondel, Hooft en de rederijders

Voor de rederijders geldt dus in hoge mate: het is niet goed of het deugt niet. Lastig is in dit verband echter het gegeven dat niet alleen de renaissancisten uit de tweede helft van de zestiende eeuw, maar ook allerlei grootheden uit de eigenlijke 17de eeuw (waaronder met name natuurlijk de grote Vondel), lid van rederijderskamers waren. Van Vloten signaleert het probleem in zijn *Beknopte geschiedenis*, maar biedt meteen een oplossing:

Hooft en Vondel vooreerst, beide glansrijkste namen op 't gebied van Nederlands proza en poëzy, en beiden toch, even als hun andere kunstbroeders en tijdgenooten, oorspronkelijk van den Rederijderskring uitgegaan. Met welk een vaart echter, met welk een dichtvlucht en verheffing, met welk een kracht van taal, levendigheid van gevoel, rijkdom van geest en vernuft schoten er beiden uit op; niet de minste herinnering hunner herkomst, en hunner eerste onredzame pogingen, laat zich in hun latere kunstgewrochten bespeuren.³⁸

Deze oplossing is tweeledig. In de eerste plaats suggereert Van Vloten, via termen als ‘dichtvlucht en verheffing’, dat het genie van Hooft en Vondel zich in hoge mate onttrekt aan beïnvloeding. Vondel en Hooft, zo menen ook vele andere auteurs, ‘hebben bij geen voorgangers ter schole gegaan; zij zijn de scheppers van hun taal.’³⁹ Maar voor wie niet zover wil gaan, biedt Van Vloten tegelijkertijd een tweede oplossing. Er zou een verschil bestaan tussen het vroege werk - nog sterk door de rederijdersomgeving beïnvloed - en het latere. In overeenstemming hiermee zegt een andere auteur over Vondel ‘... dat hij zich in zijne eerste dramatische schepping nog niet geheel en al had weten los te maken van de sleur, waarin destijds de dramatiek door de Rederijders werd beoefend. Doch bij ieder later voortbrengsel van zijnen geest trad de oorspronkelijkheid van opvatting en voorstelling meer op den voorgrond...’⁴⁰

Deze redenering kan echter weer gemakkelijk in strijd komen met de visie dat de overgang van Vondel naar het katholieke geloof een hoogst betreuwenswaardige ontwikkeling was. Vanuit die optiek zou het immers, althans voor protestants georiënteerde auteurs, een stuk handiger en overzichtelijker zijn om juist het *latere* werk van Vondel negatief te waarderen. Ik kom hierop terug, maar wil eerst enkele opmerkingen maken over een andere kwestie. We zagen zojuist dat de auteurs zich nogal veel moeite gaven om een zorgvuldige parallel te creëren tussen de achttiende-eeuwse genootschappelijkheid en de Middeleeuwse rederijkerij. Daarom is het interessant dat ze zo mogelijk nog meer zorg besteedden aan het *vermijden* van een dergelijke parallellie waar het ging om de Muiderkring.

3. De Muiderkring, de Dordtse school en het Salich Roemers Huys

De Muiderkring

Letterkundige genootschappen of verenigingen zijn uit den boze en leiden tot ‘rijmknutselarij’ of erger. Dat is de visie die in de literatuurgeschiedenissen telkens weer naar voren komt - zowel in de bespreking van de 18de-eeuwse dichtgenootschappelijkheid die op de 17de eeuw volgde, als in de weergave van de rederijdersperiode die eraan voorafging. Omwille van de heldere tegenstelling zou het daarom het prettigste zijn om de 17de eeuw te kunnen presenteren als een perio-

de zonder enigerlei letterkundige genootschappen of verenigingen. De vroegste hier besproken boekjes kunnen nog een heel eind in die richting gaan, doordat ze weinig verklaring en samenhang bieden. Als uitlopers van een aloude ‘polyhistorische’ geschiedopvatting, waarin een uitgebreide feitenkennis centraal stond, bestaan ze vaak primair uit opsommingen van auteurs en boektitels, met een chronologische en/of regionaal bepaalde ordening. In de latere boekjes zien we echter meestal een zeker streven naar het aanduiden van literaire samenhangen, het bieden van verklaringen voor overeenkomsten en verschillen tussen auteurs. In dat kader zou het veel handiger zijn als er bepaalde stromingen, scholen of categorieën vielen aan te wijzen. Bovendien beschouwt men de 17de eeuw als een dermate belangrijke bloeiperiode, dat er erg veel auteurs besproken moeten worden. Ook om die reden is louter een opsomming van namen een onaantrekkelijke optie. Vandaar dat vrijwel alle hier besproken werkjes aansluiten bij de mythe van de Muiderkring, die al sinds Scheltema's boek *Anna en Maria Tesselschade, de dochters van Roemer Visscher* (1808) in opkomst was.

Het is echter interessant om te zien dat we aanvankelijk, naast de term *Muiderkring*, nog dikwijls termen als ‘Amsterdamsche of Muider dichtschool’, ‘Muider school’, of ‘Amsterdamsche dichtschool’ tegenkomen.⁴¹ Was het een *kring* dan wel een *school*? Het lijkt een kwestie van toevallige woordkeuze. Maar wanneer W.J. Hofdijk in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1857) over de *Muiderkring* spreekt, plaatst hij de knorrige voetnoot: ‘By velen, zeer ongepast, ook “Muyderschool”; by zooveel zelfstandige en onafhankelijke ontwikkeling, is het dwaasheid om van eene school te spreken.’⁴² De woorden ‘zeer ongepast’ en ‘dwaasheid’ illustreren hoe belangrijk voor auteurs als Hofdijk die term *kring* was. Hier stond een kernpunt van het literair-historische beeld op het spel. Wilde men de mythe van de *Muiderkring* handhaven én tegelijkertijd volhouden dat achttiende-eeuwse genootschappelijkheid en Middeleeuwse rederijkerij zeer negatieve verschijnselen waren, dan was het van cruciaal belang om Hooft en de zijnen te presenteren als een ‘kring’: een informeel verband van gelijkgezinde geesten, en geen formeel georganiseerd cultureel genootschap of hiërarchische ‘school’.

Allerlei onderdelen van de *Muiderkring*-mythe, maar ook de daarbij behorende vaste terminologie, zijn mede vanuit dit oogpunt te verklaren. Neem bijvoorbeeld een opmerking als: ‘De rijke en milde Drost liet het zijn gasten aan den disch aan niets ontbreken; doch wat 't meest naar Muiden lokte was genot van edeler aard: kunst en wetenschap zaten er steeds voor.’⁴³ Hiermee benadrukt de auteur dat het bij de *Muiderkring* niet gaat om formele ‘leden’ maar om persoonlijke ‘gasten’. En terwijl kunst en wetenschap hier worden gepresenteerd als hoofddoel, vormt de dis van de rijke en milde Drost toch datgene waarmee de zin begint. ‘Liefelijke muziek’, ‘geestige kout’, een ‘gulle’ dan wel ‘luisterrijke’ dis, en ‘uitgelezen roemers’. Dit zijn de termen die steeds terugkeren. De zang van Francisca Duarte is in dit kader onmisbaar. En natuurlijk ook het eveneens aangenaam-vrouwelijke

gezelschap van Tesselschade, liefst nog aangevuld met dat van haar zusters en/of de vrouw van Hooft. En alle gasten lieten zich ‘de pruimen en kersen uit den slottuin wel smaken’.⁴⁴

Wat deze terminologie telkens weer accentueert, is dat het hier niet ging om formele genootschapsvergaderingen, met hoogstens een kwartiertje pauze voor een kleine versnapering. Als om elke gedachte aan vergaderingen uit te sluiten, spreken sommige auteurs zelfs liever van ‘feesten’ of ‘letterfeesten’.⁴⁵ Maar met die feesten kon men het nu ook weer niet al te bont maken, want dat zou associaties kunnen oproepen met de Landjuwelen en andere katholiek-bourgondische slemppartijen uit de vermaledijde rederijkerstijd. Zo was volgens J. ten Brink nog in het begin van de 17de eeuw de Amsterdamse kamer De Eglentier ten onder gegaan omdat er te veel leden kwamen ‘wien het meer om schuimende kroezen dan om fijn letterkundig genot te doen was.’⁴⁶ Vandaar dat de auteurs vaak opvallend veel nadruk leggen op de *beschaafd*-feestelijke sfeer die op het Muiderslot heerste.⁴⁷ Zeer belangrijk is in dit verband natuurlijk de ‘beschavende invloed’ van Tesselschade.⁴⁸ Zij gaf ‘aan alles den bevalligen tooi der echte beschaving’ en droeg zorg voor ‘de beschaving, de verfijning, de veredeling van gedachten en vormen’.⁴⁹

Maar beschaafd of niet, het ging hier in elk geval niet om formele bijeenkomsten, maar om persoonlijke contacten tussen ‘gemeenzame vrienden van Hooft’.⁵⁰ Deze indruk kon nog versterkt worden door de kring consequent niet ‘Amsterdamse’ kring te noemen - zoals aanvankelijk nog vaak gebeurde - maar ‘Muider’ kring. Men behoefde dus geen Amsterdammer te zijn om ertoe te behoren. Het criterium was de persoonlijke relatie met Hooft, en de sfeer was niet die van het meer formele grotestadsleven maar die van het meer informele platteland. Hooft was gastheer in een kring, geen leider van een school. Vandaar dat de auteurs van literatuurgeschiedenissen soms wel vermelden dat tijdgenoten Hooft het *hoofd* van zijn kring noemden, maar dat ze zelf deze zo voor de hand liggende woordspeling liever niet gebruikten.⁵¹ In plaats daarvan duikt steevast een term als ‘middenpunt’ of ‘midden’ op. Het Muiderslot vormt in de geschiedverhalen het *middenpunt* van het culturele leven in Nederland. Of Hooft vormt als gastheer het *middenpunt* van een kring gelijkgestemde gasten.

De Dordtse school

Deze benadering van Hooft vormt een opvallend contrast met die van Jacob Cats.⁵² In de vroege literatuurgeschiedenissen wordt nog veelal gestreefd naar een evenwicht: enerzijds waardering voor zijn verdiensten als ‘volksdichter’ en voor de rijkdom van zijn kennis en vernuft, anderzijds zuinige opmerkingen over zijn rijm dwang en stopwoorden.⁵³ Na het midden van de 19de eeuw neemt de kritiek soms de overhand, waarbij opvalt dat het vooral Cats' karakter is dat het moet ontgelden. Vaak gebeurt dat in bewoordingen die ontleend lijken aan het befaamde opstel van Busken Huet.⁵⁴ Sommige auteurs plaatsen Cats in de Muiderkring - en inderdaad

stond hij daar zeker niet verder vanaf dan tal van anderen die men graag op het Muiderslot liet vertoeven. Toch zag men hem liever niet in dit luisterrijke gezelschap. Men kon er echter moeilijk omheen dat Cats in zijn eigen tijd ongehoord populair was en door zijn tijdgenoten hogelijk gewaardeerd werd.

Daarom lag het voor de hand hem hoogstens als zeer incidentele bezoeker van het Muiderslot te typeren, en hem in de eerste plaats een *eigen* kring toe te kennen. In het overgrote gedeelte van de literatuurgeschiedenissen treedt dan ook naast de Muiderkring een Zeeuwse of Dordtse dichtkring op, met Cats aan het hoofd. Desgewenst kan dan nog een restcategorie worden gecreëerd met auteurs die niet in een van beide zijn onder te brengen. Op die manier ontstaat een handzame indeling. We zien dit bijvoorbeeld bij W. Everts, die paragrafen over ‘de Muiderkring’ en ‘de Zeeuwse of Dordsche School’ laat volgen door een paragraaf met de titel ‘Buiten beide kringen’.⁵⁵ Interessant is hier de terminologie. Everts spreekt over twee *kringen*, maar duidt de Dordtse toch aan als *school*. En een andere auteur tekent bij de bespreking van de Muiderkring zelfs nadrukkelijk aan: ‘Geen school, zoals de later te vermelden Dordsche’.⁵⁶ Het karakter van die school van Cats komt treffend naar voren in de volgende passage:

Cats heeft een school gesticht. Vele middelmatige genieën groepeerden zich om hem, en beschouwden hem als hun voorbeeld en vraagbaak. Hooger streven dan den Vader nabij te komen, bezielde hen niet, ook zij beschouwden de lier bij voorkeur “als speeltuig tot nut en vermaak”. Van een zelfstandige ontwikkeling, van een dichtelijke vlucht is geen sprake, vandaar dan ook, dat de *Zeeuwse en Dordsche poeten* geen schitterend figuur maken in de geschiedenis onzer letteren.⁵⁷

Maar beschouwingen als deze roepen de vraag op wie er nu eigenlijk behoorden tot die strenge school van Cats, waarin bepaald geen feestelijke sfeer heerste, waarin nooit roemers wijn werden gedronken of muziek te horen viel, en waarin met harde hand werd opgetreden tegen eventuele verschijnselen van dichtverheffing of originaliteit. Natuurlijk bestaan er altijd heel wat ‘middelmatige genieën’, maar wat was hun relatie tot Cats? Een goed uitgangspunt voor de constructie van een ‘Zeeuwse’ school vormde de *Zeeusche Nachtegael*, een bundel uit 1623 waarin tal van Zeeuwse dichters zich presenteerden en waarin de naam van Cats herhaaldelijk met ere werd genoemd.⁵⁸ Maar, zoals P.J. Meertens het later zou uitdrukken, het was niet waarschijnlijk dat de medewerkers aan die bundel elkaar ooit elders gezamenlijk ontmoet hadden, ‘dan in de namenlijst die er aan voorafgaat’.⁵⁹ Een lastig punt was bovendien, dat een flink gedeelte van de *Zeeusche Nachtegael* gewijd was aan een bezoek dat Anna Roemers Visscher in 1622 aan Zeeland bracht. De Zeeuwse dichters zwaaiden haar in het ene gedicht na het andere lof toe, en zij beantwoordde die loftuitingen vriendelijk in diverse gedichten van haar hand. Vooral Cats komt er bij haar goed vanaf. Dit riep de bizarre complicatie op dat Anna Visscher eigenlijk de meest voor de hand liggende dichter zou zijn om te benoemen

tot lid van een school van Cats.⁶⁰ En dat terwijl de literatuurhistorici haar nu juist ‘nodig hadden’ als lid van de Muiderkring, waarbinnen ze volgens het gangbare beeld een glansrol speelde. Hoe meer men Muiderkring en Zeeuwse school presenteerde als tegenpolen, hoe lastiger het werd om het optreden van Anna Visscher te plaatsen.

Ook voor het bestaan van een ‘Dordtse school’ van Cats waren (en zijn) weinig of geen concrete aanwijzingen.⁶¹ Het is dan ook begrijpelijk dat de auteurs dikwijls rijkelijk vaag blijven waar het gaat om de vraag wie er nu eigenlijk tot de Zeeuwse of Dordtse school van Cats behoorden, en dat ze gewoonlijk maar enkele concrete namen noemen. Soms beschouwen ze bijvoorbeeld Camphuysen als verwante geest, maar het is uit hun teksten niet goed op te maken of hij en Cats regelmatig contact hadden (of elkaar zelfs ooit hadden ontmoet). Een nog sterkere verwantschap, zonder dat erg duidelijk wordt of er sprake is van onderlinge contacten, signaleert men bij de Vlaamse pater Poirters, de volksdichter van de zuidelijke Nederlanden. In tal van literatuurgeschiedenissen wordt Poirters genoemd als een treffend voorbeeld van Catsiaanse invloed en als een van de belangrijkste figuren uit de school van Cats:

Het kon niet anders of Cats moest een school vormen. Ja, talrijk zijn diegenen welke zijn richting volgden en welke de Zeeuwsche of Dordsche school uitmaken. Wij zullen ons vergenoegen met een enkel zijner leerlingen te noemen, nl. pater ADRIANUS POIRTERS. Hij werd voor de katholieken wat Cats was voor de protestanten.⁶²

Over de ‘talrijke’ anderen horen we niets. Zo kon vader Cats, die toch beschouwd werd als de Noord-Nederlandse volksdichter bij uitstek, de leider worden van een school met één leerling: een Vlaamse jezuïetenpater.

't Salich Roemers Huys

Dezelfde problematiek van *school* of *kring* speelt ook een opmerkelijke rol in de beeldvorming rond de Eglentier. Hier verliep de ontwikkeling van de terminologie en de associatiepatronen in grote lijnen omgekeerd aan die van de beeldvorming rond Cats.

Eerder wees ik op het probleem dat vele 17de-eeuwse grootheden lid van rederijderskamers waren of geweest waren. Bij de ‘grote drie’ uit de tweede helft van de zestiende eeuw, Coornhert, Spiegel en Roemer Visscher, klemde dit des te meer, omdat ze beschouwd werden als de ‘hoofden en eigenlijke ziel’ van de Eglentier.⁶³ Zoals gezegd viel het probleem in hun geval redelijk soepel op te vangen, doordat men de tweede helft der zestiende eeuw kon typeren als niet meer dan een periode van ‘voorbereiding’ op de 17de eeuw. Daarom is het interessant dat deze uitweg voor heel wat literatuurgeschiedschrijvers kennelijk nog onvoldoende is. Zij verschuiven het accent: de onderlinge contacten van de genoemde schrijvers worden

gepresenteerd, niet als bijeenkomsten van de rederijderskamer De Eglentier, maar als volstrekt informele ontvangsten in de woning van Roemer Visscher, steevast betiteld als ‘t salich Roemers Huys’. Men legt dan de nadruk op de laatste decennia uit het leven van Roemer Visscher, de jaren 1600-1620, die binnen de eigenlijke 17de eeuw vallen. In die tijd ontwikkelde de ‘ronde Roemer’ zich tot een ware mecenas die zijn huis openstelde voor kunstminnaars van allerlei slag. Voornaamste attractie waren zijn dochters Anna en Maria Tesselschade, die met hun charmes en kunstzinnige talenten de ideale gastvrouwen waren. Na de dood van Roemer Visscher zette Hooft diens traditie van gastheerschap voort op het Muiderslot, waarbij hij om zo te zeggen de dochters overnam van zijn voorganger.⁶⁴

Deze wijze van voorstellen heeft natuurlijk grote voordelen, omdat er een continuïteit tussen de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw mee gesuggereerd wordt. Het verbindend principe is dat van het informele gastheerschap als tegengif tegen de genootschappelijke rederijkerij, met de zusters Visscher als trait d'union tussen de verschillende perioden. Deze constructie levert echter ook verschillende problemen op, al was het alleen maar vanwege het feit dat Coornhert reeds in 1590 overleed. Toch zijn er, vooral in de laatste decennia van de 19de eeuw, maar weinig auteurs die zich deze kans tot het aanbrengen van een vloeiende overgang tussen 16de en 17de eeuw laten ontgaan. Neem bijvoorbeeld de woorden waarmee G.C. Mulder de figuur van Roemer Visscher introduceert:

De tweede van het beroemde drietal leden der bovengemelde kamer [De Eglentier] was Roemer Visscher, een aanzienlijk koopman te Amsterdam. Hij was aldaar geboren in 1545. Niet alleen om zijn eigen verdiensten, maar ook bijzonder omdat hij de vader geweest is van twee dochters, die in onze letterkundige geschiedenis eene eerste plaats toekomt, vordert deze beminnaar der letteren onze aandacht.⁶⁵

Hier is Roemer Visscher als het ware bij zijn geboorte in 1545 reeds de vader van de twee dochters die pas een kleine eeuw later zo'n belangrijke rol zouden spelen in de Muiderkring. Iets dergelijks zien we bijvoorbeeld ook in de *Beknopte geschiedenis* van Jonckbloet, die het huis van Visscher geheel en al voorstelt als een Muiderkring avant la lettre. De door mij geursiveerde termen spreken voor zichzelf:

Hij [Roemer Visscher] was, even als zijne vrienden en geestverwanten Coornhert en Spieghel, zoo verlicht als gematigd en tevens verdraagsaam op het stuk van godsdienst; en ofschoon Rooms-Katholiek gebleven, ging hij *vertrouwelijk* om ook met de ijverigste Protestanten, mits zij als beoefenaars of voorstanders van kunst en letteren *zijn gezelschap* waard waren.

Juist daardoor werd het huis van den bemiddelden Visscher het *middelpunt*, waar zich de voortreffelijkste mannen van zijn tijd vereenigden, aangetrokken door den *geestrijken vriendenkring*, waaronder vernuften als Coster, Brederoo, Hooft en de aankomende Vondel. Door de *gulheid van den gastheer*, en vooral door de *aanminningheid zijner hoogbegaafde dochters* Anna en Tesselschade, werd dat huis het “*salich Roemers huys*,” waarvan Vondel gewaagde.⁶⁶

Door op deze wijze continuïteit te schetsen, kon men tevens tegemoet komen aan een ander potentieel probleem: veel schrijvers uit de Gouden Eeuw waren lang niet zo gereformeerd als ze volgens de 19de-eeuwse beeldvorming hadden moeten zijn.

4. Verlicht, gematigd, verdraagzaam

In de zojuist aangehaalde passage over Roemer Visscher is een prominente plaats ingeruimd voor de gedachte dat hij in godsdienstig opzicht verdraagzaam was. De reden ligt voor de hand. Zoals al herhaaldelijk bleek, speelt de Hervorming binnen de beeldvorming rond de Gouden Eeuw een cruciale rol. Om met Hofdijk te spreken: *Het was de Hervorming die hier moest beslissen - en God was met de Hervorming.*⁶⁷ Maar auteurs die de 17de-eeuwse bloeiperiode op een of andere wijze relateren aan de Hervorming, staan voor de ondankbare taak, te verklaren hoe het komt dat zovele dragers van de Nederlandse herleving katholiek waren, bleven of zelfs werden. Dikwijls zwijgt men hierover of vermeldt men slechts en passant de religieuze gezindheid. Maar opnieuw vormden de grote drie uit de periode van ‘voorbereiding’ een lastig struikelblok. Met name kon men moeilijk heen om het katholicisme van Roemer Visscher, die toch als gulle gastheer en mecenas een soort voorloper van Hooft was. In de zojuist aangehaalde opmerkingen van Jonckbloet vinden we dan ook een tweeledige verklaring. Ten eerste stelt hij dat de gemeenschappelijke interesses van cultuurdragers alle eventuele religieuze of politieke geschillen te boven gaan. En ten tweede was Roemer Visscher volgens hem een zeldzaam verdraagzaam mens. Deze verdraagzaamheid komen we telkens weer tegen. G.C. Mulder merkt bijvoorbeeld op: ‘Met geschillen over godsdienst en staatkunde liet Visscher zich niet in, en zelden komen zijne gedichten op die punten neder. Ook bleef hij der katholieke godsdienst toegedaan.’⁶⁸ En R.K. Kuipers’ zegt in zijn *Kleine geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1884) over Spiegel en Roemer Visscher: ‘Zij waren beiden roomsch-katholiek, maar de studie der classieke schrijvers en hun eigen gezonde zin maakten hen wars van alle vervolging en partijstrijd op het stuk van godsdienst.’⁶⁹

Dat katholicisme ‘zonder partijganger te zijn’, zoals J. te Winkel het in zijn *Overzicht der Nederlandsche letterkunde* (1882) noemt, is dus essentieel.⁷⁰ De vanzelfsprekende relatie tussen Hervorming en Gouden Eeuw valt immers alleen maar te handhaven als op een of andere wijze kan worden aangetoond dat alle groten uit de Gouden Eeuw gereformeerd waren. Dit is evident niet het geval, en daarom kiest men dikwijls voor een tussenoplossing. Daarbij suggereert men in feite dat auteurs als Spiegel en Roemer Visscher eigenlijk geen ‘echte’ katholieken waren, althans, geen katholieken die beantwoorden aan het stereotiepe beeld van fanatieke geestdrijvers. (En daarmee weekt men hen tevens nog wat verder los uit het rederijkersmilieu, dat immers gekenmerkt zou zijn door politiek-godsdienstige pamflettenschrijverij.)

Hoe wankel deze oplossing is, valt goed af te lezen aan de ambivalente redenering van de zojuist genoemde Mulder, die zich geroepen voelt de zo voor de hand liggende tegenwerping zelf naar voren te brengen:

‘Toen de Hervorming in Amsterdam niet meer geweerd werd, had zulks op de letteroefeningen en op de geheele inrigting der kamer [de Eglentier] aldaar eenen gunstigen invloed. *Niet dat dit aan de Hervorming lag*, want de voornaamste leden, de hoofden en voorgangers Roemer Visscher en Spieghel, bleven Katholiek en tegen de Hervorming gezind, maar er ontstond eene vrijheid van spreken en handelen, die den geest een ruimer vlugt veroorloofde.’⁷¹ [curs. GJJ]

Wás de Hervorming dan eigenlijk wel een noodzakelijke voorwaarde voor de bloei van de letterkunde in de 17de eeuw? Die vraag blijft om begrijpelijke redenen meestal onbeantwoord.

De katholieke Vondel

Natuurlijk was in dit kader ook Vondels overgang tot het katholicisme een heikel punt. Evert Wiskerke heeft fraai beschreven hoe de vroegste geschiedschrijvers van de Nederlandse letterkunde naar uitwegen zochten.⁷² In de hier besproken schoolboeken worden de verschillende lijnen doorgetrokken. Ten eerste kan men het hele punt verzwijgen. En in de tweede plaats zijn er allerlei complottheorieën mogelijk. Vondels dochter Anna zou hem, met hulp van Jezuïetenpaters, hebben overgehaald tot zijn bekering. Of Vondel zou verliefd zijn geweest op een katholieke vrouw, misschien zelfs Tesselschade.⁷³ In verband met zulke verklaringen probeert men Vondels bekering vaak naar een zo laat mogelijk tijdstip te verschuiven. Daarmee kan dan de indruk worden gewekt dat Vondel door zijn hoge leeftijd, de dood van zijn vrouw, of de torenhoge schulden die zijn losbollige zoon maakte, een beetje de weg kwijt was geraakt:

Wij hebben boven reeds vermeld, dat hem het overlijden zijner echtgenoot zoozeer getroffen had, dat hij een jarenlangen letterarbeid der vernietiging prijs gaf. Toen langzamerhand zijne droefheid zich matigde, versterkte zich zijne neiging voor de Katholieke leer, zoodat hij op reeds gevorderden ouderdom opentlijk het Doopsgezinde kerkgenootschap verliet en het Katholicisme omhelsde.⁷⁴

Maar zulke oplossingen, die een zekere seniliteit of geestverzwakking vooronderstellen, komen al snel in conflict met de chronologie van Vondels leven (hij was in 1641 al 54 jaar oud maar had nog tientallen jaren werkzaam leven voor de boeg) en van zijn werk, waarin ‘katholieke’ tendensen al vroeg waarneembaar zijn. Een andere mogelijkheid is daarom, dat men Vondels stap juist als volkomen logisch en voorspelbaar voorstelt. Men betoogt dan dat de tegenwerking van gereformeerde

scherpslijpers die zijn toneelstukken wilden verbieden, of meer in het algemeen de anti-kunstzinnige en beeldenstormende mentaliteit van de gereformeerde religie, kwetsend waren voor de intens kunstzinnige en beeldend-scheppende geest van Vondel. Deze theorie vinden we onder meer bij J. ten Brink (die overigens ook alle andere genoemde mogelijkheden oppert):

Bedenkt men daarbij, hoe het melancholiesch-sanguiniesch temperament van den dichter hem telkens in botsing bracht met zijne hervormde tijdgenooten, hoe zijne kunstenaars-natuur gruwde van den smakeloozen eeredienst en den boerschen preëktrant der amsterdamsche Calvinisten, dan zal men - al de overige omstandigheden in aanmerking genomen - geene verwondering aan den dag behoeven te leggen [over Vondels bekering].⁷⁵

Of, zoals het elders heet, Vondels ‘kunstenaarsgevoel’ werd eerder aangetrokken door de fraaie kerken en ceremoniën van de katholieken, dan door de ‘streng verheven dienst der Protestanten in de naakte bedehuizen’.⁷⁶

Dergelijke opmerkingen lijken mij typerend voor de wat ambivalente houding van veel protestantse cultuurdragers en literatoren in de 19de eeuw: enerzijds weerzin tegen het duistere ‘mysticisme’ van de katholieke kunst, maar anderzijds toch ook een zeker jaloers verlangen naar de vormenrijkdom en ‘kunstzinnigheid’ daarvan.⁷⁷ Een zo mogelijk nog ernstiger ambivalentie betrof nu juist de kern van de Renaissance: de herleving van de klassieken.

5. Algemene geestbeschaving en heidensche schijnpoëzie

Eerder citeerde ik Kuipers, die er in zijn *Kleine geschiedenis* op wijst dat Spiegel en Visscher beiden katholiek waren en bleven, ‘... maar de studie der classieke schrijvers en hun eigen gezonde zin maakten hen wars van alle vervolging en partijstrijd op het stuk van godsdienst.’ Hier worden gezonde zin en de studie der klassieken geplaatst tegenover de minder gezonde principes van het katholicisme. En inderdaad was volgens de 19de-eeuwse literatuurhistorici de culturele herleving van de Gouden Eeuw tweeledig. Zowel in de gedaante van de wedergeboorte der klassieken als in de gedaante van de protestantse Hervorming maakte de Gouden Eeuw definitief een einde aan de hegemonie van Rome en aan de daarmee gepaard gaande onwetendheid, onderdrukking, enzovoort.

In die zin was de herleving van de studie der klassieken dus een heilzame ontwikkeling. Maar zij plaatste de vaderlandse literatuurhistorici wel voor een vervelend dilemma. Dezelfde auteur die tien pagina's eerder had gesproken over de nadelen van Frans-Bourgondische verbastering in de Middeleeuwen, en die tien pagina's verderop de desastreuze invloed van de Franse cultuur in de achttiende eeuw zou hekelen, moest nu verantwoorden waarom de invloed van de klassieke

literatuur en de Latijnse taal zo heilzaam was geweest voor de ontwikkeling van de eigen, Nederlandse taal en cultuur. Was die klassieke cultuur eigenlijk niet net zo goed een vreemde smet op het blazoen van de vaderlandslievende Nederlander, die zo graag herinnerde aan het feit dat zijn voorvaderen zelfs hun land eigenhandig hadden ontworsteld aan de zee? De verhouding tot de klassieken was al tamelijk problematisch geweest in de eerste decennia van de 19de eeuw. Toen bekleedden de Latijnse school en de Latijnstalige universitaire scholing binnen de belevingswereld van de culturele elite nog steeds een prominente, breed gedeelde plaats. Toch was al in die tijd een wat vergezocht discours ontwikkeld, waarin de Latijnse taal en de klassieke cultuur als ‘typisch Nederlandse’ fenomenen werden beschouwd. Met name de ‘edele eenvoud’ der klassieken werd beschouwd als een typerend trekje van de Nederlandse volksaard.⁷⁸ In de tweede helft van de 19de eeuw, toen het gebruik van het Latijn als voertaal op de universiteiten werd afgeschaft, en toen onder meer het nieuwe, niet-klassieke schooltype van de HBS werd ontwikkeld, werd het probleem zo mogelijk nog urgenter.

De voordelen van de herleving der klassieken werden beschouwd als evident. Maar, zo vraagt Hofdijk zich bijvoorbeeld af, ‘... was er aan de andere zijde ook niet eenig nadeel met deze voordeelen verknocht?’⁷⁹ Hij noemt dan diverse bezwaren. Ten eerste bevorderde het classicisme zijns inziens de studie en de oefening ten koste van de spontane inspiratie. In de tweede plaats trad er een scheiding op tussen de geleerde en de niet-geleerde wereld, waardoor de literatuur minder goed aansloot bij de ware volksgeest. Dat laatste bezwaar geldt ook waar het gaat om de figuren en beelden van de klassieke mythologie:

Ten derde, de overneming van dien poëtischen Godenhemel, welken de dichters in de Grieksche, vooral in de Romeinsche fabelkunde vonden, ontaardde weldra in misbruik, en hetgeen eerst toevallige verciering was, werd naderhand een smakelooze opschik, en verkoelde alle geestdrift voor poëzy. Zoo moest naderhand zelfs Poot [...] zich ook in dit gareel voegen [...] zoodat tegen het einde der achttiende eeuw deze tooneelvertooning en dit optreden van Jupijn, Apoll, Neptuun en hunne medgezellen op het laatst zoo belachelijk was geworden, dat het byna van zelve werd nagelaten.⁸⁰

Dit demonstreert nog eens hoe problematisch de kwestie was. Immers, hoewel Hofdijk zegt dat het misbruik van de klassieke beelden *weldra* ontstond, probeert hij toch de negatieve consequenties op te schuiven naar *naderhand*: de *achttiende* eeuw. Natuurlijk is ook de omgekeerde weg mogelijk. Men kan de negatieve aspecten van de herleving plaatsen in de fase van ‘voorbereiding’ die van 1550 tot 1600 loopt, waarna dan de eigenlijke 17de eeuw een grotere vrijheid en meer aansluiting bij het ‘nationale’ brengt.⁸¹ Maar wat ook de fasering is die men aanbrengt, het fundamentele probleem blijft hetzelfde. Het resultaat is een uiterst ambivalent beeld van de zo hoog geroemde vaderlandse Renaissance. Jonckbloet schrijft over de

navolging der klassieken zelfs: *Men kan zich de algemeene verbreiding van dit kwaad ter naauwernood voorstellen*. Volgens hem berokkende de ‘heidensche schijnpoëzie’, die bovendien een sterk elitair karakter had, grote schade aan de ‘algemeene geestbeschaving’.⁸² Als dat zo is, dan kan zelfs gezegd worden dat het wonder van de Renaissance niet zozeer schuilt in de herleving der klassieken, maar eerder in de herleving *ondanks* de klassieken:

Neemt men dit in aanmerking, dan is het geen gering wonder, dat desniettegenstaande de Nederlandsche poëzie zulk eene hooge vlucht kon nemen als zij werkelijk deed.

Maar zoo men al in de moedertaal schreef, de vaderlandsche letterkunde was toch op een anti-nationalen weg; en hoeveel luister zij ook een tijd lang verspreidde, zij kon geene toekomst hebben.⁸³

Jonckbloets betoog op dit punt is vrij extreem, maar elementen van zijn zienswijze vinden we ook bij tal van andere auteurs. Daarom is het eigenlijk ‘geen gering wonder’, dat diezelfde auteurs zo blijmoedig een visie konden handhaven waarin de zeventiende eeuw de bloeiperiode bij uitstek van de vaderlandse literatuur was. Dit kon alleen maar worden volgehouden door de negatieve consequenties van het classicisme naar de achttiende eeuw te verschuiven, en door er als vanzelfsprekend vanuit te gaan dat de bezwaren niet of in mindere mate golden voor de canon van grootheden uit de 17de eeuw. Zoals J.L.Ph. Duijser het formuleert in zijn *Overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1890):

‘Ook ontardde de neiging tot opsiering der poëzie met mythologische beeldspraak *ten langen leste* in een manie, die de belachelijkste en meest smakelooze producten opleverde (*18e eeuw*). Dit *geldt natuurlijk niet* van de uitnemende dichters, die in de eerste helft der 17e eeuw bloeiden en onder welke Vondel, Hooft en Huygens de eereplaatsen innemen’⁸⁴ [curs. GJJ]

Hooft en Vondel

Toch blijft ook de behandeling van grootheden als Hooft en Vondel vaak ambivalent. Van alle 17de-eeuwers zijn het deze twee, die in de 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen gewoonlijk het grootste aantal bladzijden en de meest vleiende typering en toebedeeld krijgen. Maar tegelijk zijn de beschouwingen over hun werk herhaaldelijk de plaats waar we de meest felle kritiek aantreffen. In het geval van Hooft geldt die kritiek natuurlijk onder meer zijn latinistische stijl en zinsbouw. De stijl van de *Historien* is ‘gewrongen en overmatig gekunsteld’, en in zijn brieven geeft hij blijk van ‘vals vernuft en gehuicheld gevoel, tot kille beelden gestold’.⁸⁵ Het zijn bepaald geen vleiende typering, en wanneer Hofdijk spreekt over de lof van Hoofts tijdgenoten, die Hooft betitelden als de Hollandse Homerus of Tacitus, sluit hij af met het bitse: *Zoo is overdrijving de ziekte van elke eeuw*.⁸⁶ Hooft is in een dergelijke optiek wel de grondlegger van het Nederlandse proza, de grote histo-

rieschrijver en de gulle gastheer van Muiden, maar hij is ook een sterk overschatte figuur die op allerlei punten een nadelige invloed uitoefende. Bovendien was hij niet aardig genoeg tegen Vondel, die hij de overgang naar het katholicisme kwalijk nam. Nu en dan worden de laatste regels van een betoog over Hooft dan ook gebruikt om, in tamelijk onvriendelijke bewoordingen, te benadrukken dat hij een minder grote geest dan Vondel was. Een schriftelijke cursus uit 1873 zegt het zo:

Ook als dichter had men hem [Hooft] reeds vroeger dergelijke hoogdravende titels geschonken, b.v. “hoofd der poëten.”, “vader der Nederlandsche zanggodinnen.”, en zoo al meer. [...] Geen vleierende verering was echter in staat de waarheid te smoren; en de waarheid was, dat Hooft, als dichter, verre overtroffen werd door een zijner gasten, namelijk door Vondel.⁸⁷

Maar zelfs in beschouwingen over Vondel - die toch een ‘ster van de eerste grootte’ was, ‘de prins onzer dichters’, ‘de grootste lierdichter van zijne eeuw voor ons vaderland’ of ‘vader der Nederlandsche dichtkunst’⁸⁸ - regent het soms kritische opmerkingen. En dat juist waar het gaat om zijn voornaamste werkzaamheid, die van toneeldichter. Typerend voor de ambivalentie is de onderlinge tegenstrijdigheid van de twee gebruikelijke redeneringen op dit punt. Enerzijds zoekt men de oorzaak van Vondels gebreken in het feit dat hij een autodidact was; hoe meer hij dit ‘gemis’ aan klassieke scholing goedmaakte, hoe meer hij zijn talent ‘veredelde’.⁸⁹ Anderzijds merkt men dikwijls juist op dat Vondel weliswaar nog enigszins in de ban was van de classicistische kunsttheorieën, die ‘een zekere stijfheid’ met zich meebrachten, maar dat hij daar gelukkig toch vaak aan wist te ontsnappen.⁹⁰ In dat verband kan men er natuurlijk ook met waardering op wijzen dat Vondel, als *self-made* ‘burgerman uit een kousenwinkel’, dichter bij de volksgeest stond dan de ‘aristocratische Drost’.⁹¹

De ambivalente houding tegenover de herleving der klassieken vormt een weerspiegeling van een fundamenteel probleem. In Nederland was al rond 1800, in een vroeg stadium van het denken over de nationale identiteit, het nationale en ‘oorspronkelijke’ volkskarakter gedefinieerd in termen van eigenschappen die men beschouwde als ‘typisch 17de-eeuws’. Daardoor was als het ware de weg verder terug, zoals men die bijvoorbeeld in de Duitse verering van de Middeleeuwen volgde, goeddeels afgesneden. Toch nam in de negentiende eeuw ook in Nederland, mede onder invloed van het Duitse denken, de belangstelling voor de Middeleeuwen enorm toe. Bovendien was er nog altijd een grote categorie vaderlanders, zo'n veertig procent van de bevolking, die van oudsher minder gewend was de Opstand en de herleving der klassieken te beschouwen als glorieuze overwinningen op de verwerpelijke praktijken der duistere Middeleeuwen. Was er van hen, de katholieken, niet een heel andere en wellicht consistentere kijk op de vaderlandse literatuurgeschiedenis te verwachten?

6. Een alternatieve benadering: W. Everts' *Geschiedenis der Nederlandsche letteren*

Hierboven beschreef ik hoe volgens Jonckbloet de vaderlandse literatuur door de Renaissance op een 'anti-nationale weg' geraakte, waarbij heidense schijnpoëzie afbreuk deed aan algemene geestbeschaving. Toch is, ondanks alle kritiek, ook voor hem de 17de eeuw een bloeitijdperk en wijdt hij vele bladzijden aan figuren als Hooft en Vondel. (Met deze laatste bereikte de Nederlandse dichtkunst volgens hem 'haar zenith'.⁹²) De woorden van Jonckbloet maken ons er echter op attent dat er in principe een handzaam alternatief voor de gangbare opvattingen over de vaderlandse literatuurgeschiedenis mogelijk was: een visie waarin de renaissance geen bloeiperiode, maar juist een periode van verval markeert.

Het is niet verbazingwekkend dat het een katholieke auteur is, bij wie we de meest radicale tendensen in die richting vinden. W. Everts was leraar Nederlands, later directeur, van het internaat Rolduc, een opleidingsinstituut voor de katholieke elite. Zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letteren* (1868-69) ademt een militante, katholiek-emancipatorische geest. Dit blijkt met name in zijn behandeling van de Middeleeuwen. Bij hem zijn de kruistochten 'eene grootsche, indrukwekkende verschijning in de wereldgeschiedenis'; de Mariaverering is een zeer positieve factor in de ontwikkeling der beschaving; en ook verzet Everts zich bijvoorbeeld met kracht tegen de afkeuring die 'sommige moderne rationalisten' hebben uitgesproken over het *Boec van den Houde* en soortgelijke legenden.⁹³ Zijn beeld van de Middeleeuwen wordt treffend samengevat in de volgende passage:

Er bestond toen eene kordate vrijmoedigheid, eene argelooze openhartigheid, daar wij, in onze gekunstelde samenleving, geen denkbeeld van hebben. Geheel Europa was, in de onbetwiste eenheid van zijn onfeilbaar geloof, onder de zegenende hand van Christus' eenigen stedehouder, aller Vader, als ééne groote familie, welker leden, onderling, niet altijd naar de regels der strengste broederliefde handelden, ja, elkander soms openlijk hunne gebreken en zwakheden verweten, maar zich daarom niet minder oprecht en vurig aan dien familieband hielden [...] Er bestonden zeker, onder de ledematen en onder de bedienaren der Kerk, vele en groote misbruiken; maar men bewimpelde ook niets [etc., etc.]⁹⁴

Vanuit zo'n optiek wordt natuurlijk de waarde van Renaissance en Hervorming al heel problematisch. Everts zet het woord Renaissance dan ook gewoonlijk tussen aanhalingstekens. Daarbij is het duidelijk niet alleen de bedoeling deze term te markeren als een enigszins buitenissige term van vreemde oorsprong. Het is evident dat er volgens Everts sprake is van een 'zogenaamde Renaissance', die in werkelijkheid een terugval betekende:

"Geene beelden meer in de kerk!" riep het Protestantismus: hoe zal men het *beeld* dan handhaven in de dichtkunst, bij de Middeleeuwschen zoo aanschouwelijk, zoo vól beelden, en in de

godsdienstige en zedelijke bespiegelingen der “Renaissance” zoo afgetrokken, zoo ijskoud? “Weg met de Heiligen en Engelen, weg vooral met de Moedermaagd!”, zoo schreeuwde men; en de kunst verloor hare edelste, lieflijkste hart- en geestverheffendste idealen, om zich te vergasten aan de ruw zinnelijke, ja, vuile voorstellingen der mythologie en zich te verlustigen in het ijdele poppenspel der goden en godinnen.⁹⁵

In overeenstemming met dergelijke opvattingen schildert Everts ook de traditioneel zo positief gewaardeerde pijlers onder de Gouden Eeuw - de uitvinding van de boekdrukkunst, de ontdekkingsreizen, de toename van de welvaart door scheepvaart en handel - als uiterst negatieve ontwikkelingen, die desastreus waren voor ‘het gemoedelijke, het geloovige, het kinderlijk eenvoudige der Middeleeuwsche kunst’.

Daarmee komt een literatuurgeschiedschrijving in zicht die wezenlijk anders is. De radicale bewoordingen van Everts openen immers de mogelijkheid om het *hele* tijdperk vanaf ongeveer het begin der 16de eeuw consequent als *vervalperiode* af te schilderen (met eventueel, ter bemoediging van de lezers uit eigen kring, aan het einde dan nog een katholieke herleving onder Alberdingk Thijm in de negentiende eeuw). Tal van de hierboven beschreven, moeizame constructies rond de Gouden Eeuw zouden daarmee overbodig worden. De dateringsproblematiek, de tegenstrijdigheid van de waardering voor de Renaissance en die voor de ‘nationale’ cultuur, de vraag ‘kring of school?’ - dergelijke kwesties zouden irrelevant worden binnen een geschiedopvatting die de vaderlandse cultuur na de uitvinding der boekdrukkunst consequent naar de verdoemenis laat gaan.

Het is dan ook frappant om te zien dat Everts de zo ferm aangezette lijnen niet doortrekt. Integendeel. Ook hij komt weer, zoals eigenlijk al zijn collega's, aandragen met de zeventiende eeuw als bloeiperiode en met een heel pantheon aan nationale letterhelden uit dat tijdperk. Natuurlijk vergt dit enige aanpassingen, maar toch gaat zijn geschiedverhaal betrekkelijk ongemerkt over in het gebruikelijke discours over de 17de eeuw - een discours dat in feite ernstig ondergraven werd door het voorafgaande betoog. Dit heeft hij gemeen met andere katholieke voormannen, zoals zijn uitgever en vriend Alberdingk Thijm, de vader van Everts' beroemdste (en lastigste) leerling Lodewijk van Deyssel. Bij de oude Thijm ging een militant-katholiek streven naar herwaardering van de Middeleeuwen niet alleen samen met een extreme verering van Vondel (zij het dan de katholieke Vondel), maar ook met een grote belangstelling voor de Gouden Eeuw in het algemeen.

Dit demonstreert nog eens dat het concept van de zeventiende eeuw als ‘Gouden Eeuw’ een min of meer onaantastbare positie bekleedde binnen de cultureel-nationale belevingswereld van de 19de eeuw. Wie zich er niet aan hield, zou zich buiten de beschaafde samenleving plaatsen als barbaar of landverrader. De culturele voorhoede der katholieken had er daarentegen alle belang bij om kunst en literatuur te positioneren als uitingen van de ‘eenheid der Nederlandse cultuur, die eenheid onder het Nederlandse volk vooronderstelde’.⁹⁶

7. Conclusies

In de 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik zien we, in pregnante vorm en in kort bestek, hoeveel problemen het concept van de Gouden Eeuw kan oproepen wanneer het ingepast moet worden in een lopend geschiedverhaal. De schrijvers van deze boekjes 'erfden' als het ware van de laat-achttiende- en vroegnegentiende-eeuwse culturele activisten enkele betrekkelijk simpele uitgangspunten en a priori's: 1) De geschiedenis is te verdelen in perioden van verval en bloei; 2) De Gouden Eeuw was een bloeiperiode; 3) Die gouden 'eeuw' valt globaal samen met de 17de eeuw; 4) Na die Gouden Eeuw trad een eeuw van verval op, waarin verfransing en genootschappelijkheid hand in hand gingen. In die bezwaren tegen verfransing en genootschappelijkheid herkennen we dan bovendien: 5) De 'nationale' taal en cultuur hebben een intrinsieke waarde, die geschaad kan worden door 'vreemde' invloeden; en 6) Het talent van de individuele kunstbeoefenaar kan gehinderd worden door formeel georganiseerde, collectieve kunstbeoefening.⁹⁷

Deze uitgangspunten zijn ieder voor zich vrij gemakkelijk te handhaven. Wie de redevoeringen van Van der Palm, de gedichten van Tollens of de beschouwingen van Potgieter bekijkt, krijgt daarom al snel de indruk dat de beeldvorming rond de 17de eeuw als Gouden Eeuw weliswaar soms in strijd komt met de 'feiten', maar dat ze verder uitsluitend voordelen heeft, als handzaam hulpmiddel ter opbouw en bevestiging van de nationale identiteit. Wie echter met de auteurs van literatuurgeschiedenissen meedenkt - met name wanneer het gaat om de bewust simplificerende, handzame schoolboeken - ziet al snel dat het concept van de Gouden Eeuw niet alleen voordelen heeft. Het kan ook een lelijk struikelblok en een sta-in-deweg vormen bij het opzetten van een consistent en overzichtelijk geschiedverhaal. Dit geldt niet alleen voor de samenhang tussen de verschillende deel-mythes rond de Gouden Eeuw zelf, maar ook voor de invoeging van die Gouden Eeuw in het totale geschiedbeeld.

In dit artikel liet ik zien dat de Gouden Eeuw als periode in feite niet goed paste in het keurslijf van de jaren 1600-1700. Ook bleek dat allerlei onderdelen van de beeldvorming met elkaar botsten en in strijd raakten. De verwerping van buitenlandse invloeden, tegenover de waardering voor de klassieken. De smalende benadering van genootschappelijkheid, tegenover de lof voor de Muiderkring. De visie op de Middeleeuwen als duistere periode, tegenover de groeiende waardering voor de Middeleeuwen als vroeger stadium van het volkskarakter. Nil Volentibus Arduum als symptoom van verfransing, tegenover een verfransing die pas ontstond door de komst van de Hugenoten. Anna Roemers Visscher als lid van de school van Cats, tegenover Anna als lid van de Muiderkring. De Hervorming als motor achter literaire vernieuwing, tegenover het katholicisme van Spiegel en Roemer Visscher. De rederijkers als handhavers der nationale taal, tegenover de rederijkers als 'wezenlijke taalbedervers'. Voor elk van de afzonderlijke visies viel wel iets te zeg-

gen. Het punt was alleen dat ze moeilijk *tegelijk* te handhaven waren in één overkoepelend geschiedverhaal.

Verre consequenties

Veel van de hier besproken 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen lijken dan ook niet van meet af aan gecomponeerd als een chronologische lijn, van de oude Germanen tot de eigen tijd. Het lijkt er eerder op dat het concept van de Gouden Eeuw, inclusief het daarop volgend verval, voor de auteurs een min of meer onaantastbare, weerbarstige kern vormde, waaromheen de rest van de geschiedenis slechts met enige moeite kon worden gegroepeerd. We zagen bijvoorbeeld al dat de Gouden Eeuw niet alleen gevolgd, maar ook voorafgegaan diende te worden door een periode van verval, en dat daar vaak wat duwen en trekken voor nodig was. Maar ook voor de verder weg gelegen uithoeken van de literatuurgeschiedenis had de Gouden Eeuw consequenties.

Zo was er voorafgaande aan de rederijkerstijd natuurlijk weer een bloeitijd nodig. Die viel nog vrij gemakkelijk te construeren, want in de negentiende eeuw nam de waardering voor de vroege Middeleeuwen ook in Nederland snel toe. Heel wat moeilijker lag het met de bloeiperiode die ongeveer een eeuw *na* de zeventiende toch wel weer eens zou moeten volgen. Natuurlijk bood de patriottenstrijd een goed aanknopingspunt en was het jaartal 1795 haast ideaal dicht bij 1800 gelegen. Al zeer vroeg in de 19de eeuw leefde daarom de gedachte dat men sinds enige tijd een herleving der letterkunde meemaakte. In overeenstemming daarmee signaleert bijvoorbeeld Anslijns *Schets* (1828) in de periode sinds de laatste decennia van de achttiende eeuw ‘een groot aantal echte kweekelingen der zanggodinnen [...], die den roem van het gouden tijdperk harer letterkunde voor ons vaderland op nieuw hebben doen opdagen’.⁹⁸ Maar met dit soort uitspraken stelde men zichzelf voor een tweetal lastige opgaven.

Ten eerste zagen de auteurs van literatuurgeschiedenissen, naarmate ze de nadelen van genootschappelijkheid in schrillere kleuren afschetsten, zich in toenemende mate gedwongen om aan te tonen dat uitgerekend de literatoren uit de decennia rond 1800 niets met genootschappelijkheid te maken hadden. Het is dan ook ontroerend om te zien hoe de auteurs nu juist van laat-18de-eeuwse genootschapsactivisten als Bellamy en Nieuwland allerlei genootschappelijke bemoeienissen verzwijgen of wegdeneren.⁹⁹ Singeling, die dergelijke manoeuvres nog tegenkwam in het 20ste-eeuwse *Handboek* van Knuvelder, constateert ironisch dat er ‘ergens in de beeldvorming van de achttiende-eeuwse letterkundige genootschappelijkheid iets moet zijn misgegaan’.¹⁰⁰ Dat is volkomen juist. Maar wat ik heb willen aantonen, is dat dit nauwelijks anders kon, gezien de uitgangspunten van de auteurs.

Ook een tweede taak was niet eenvoudig: de ‘theoretisch vereiste’ herleving rond 1800 trad uitgerekend op in een periode die betiteld wordt als ‘Bataafs-

Frans', en die zelfs een annexatie door Frankrijk kende. Maar het was de 'verfransing', die het verval van de 18de eeuw had veroorzaakt. Hoe dan te verklaren dat er een herleving plaatsvond, juist in enkele van de meest 'Franse' decennia uit de Nederlandse geschiedenis?¹⁰¹ Opnieuw is het boeiend om te zien hoe de auteurs zich hier uitredden. Onder meer wijzen ze op de toegenomen invloed van de Duitse literatuur en cultuur, als heilzaam tegenwicht tegen de verfransing.¹⁰² Die Duitse invloed was dus kennelijk een heel wat minder vreemde smet dan veel tijdgenoten rond 1800 nog hadden beweerd, en dan zou volgen uit de algemene waardering van de literatuurhistorici voor het 'echt nationale'.

Zoals gezegd zijn de 19de-eeuwse opvattingen over genootschappen nog terug te vinden in 20ste-eeuwse literatuurgeschiedenissen als die van Knuvelder. Iets dergelijks geldt voor tal van punten uit de 19de-eeuwse literatuurgeschiedschrijving. Soms zijn de complicaties zelfs toegenomen. Zo gingen literatuurgeschiedschrijvers van de 20ste eeuw er nog steeds als vanzelfsprekend vanuit dat er na het verval van de 18de eeuw een zekere herleving moest plaatsvinden rond 1800. Tegelijk waren ze er inmiddels aan gewend geraakt zo'n 'herleving rond 1800' automatisch te associëren met 'de internationale Romantiek'. Vandaar de pogingen om typisch 18de-eeuwse genootschapsleden en encyclopedisten als Bellamy, Nieuwland, Van Alphen of Feith om te vormen tot 'romantici'.¹⁰³

Op die manier kon het 19de-eeuwse concept van de Gouden Eeuw tot in onze dagen zijn ontregelende invloed blijven uitoefenen op de vaderlandse literatuurgeschiedenis. Voor een nog altijd relatief klein land bestond een onverminderde behoefte aan een groots verleden. En waarschijnlijk zal ook de 21ste eeuw nog wel een tijdje met dat grootse verleden moeten leven.

Literatuur

Primair

N. Anslin Nz., *Schets van de beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van den hoogleeraar Matthijs Siegenbeek*. Haarlem 1828.

J. Appeldoorn en W.F. van Vliet Jr., *Korte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, hoofdzakelijk ten dienste van het onderwijs aan hogere burgerscholen en gymnasia*. 's Gravenhage 1899.

A. Bielen, *Leiddraad tot de studie van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (inz. voor de hogere klassen der athenaea en colleges)*. Tongeren 1896.

J. ten Brink, *Kleine geschiedenis der Nederlandsche letteren*. Haarlem 1877.

D. Buddingh, *Aanleiding tot de kennis der letterkundige geschiedenis der Nederlanden*. 's Gravenhage 1825.

M. Buys, *Overzicht van de geschiedenis der fraaie letteren in Nederland. Naar Hofdijk's Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde bewerkt.* Amsterdam 1876.

- W. Doorenbos**, *Handleiding tot de geschiedenis der letterkunde, vooral van den nieuweren tijd*. 2 dln, Amsterdam 1869-1873.
- J.L.Ph. Duijser**, *Overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde en van hare hoofdvormen in proza en poëzie*. Groningen 1890.
- J.L.Ph. Duijser**, *Beknopt overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde en van hare hoofdvormen in proza en poëzie*. Groningen 1900.
- W. Everts**, *Geschiedenis der Nederlandsche letteren; een handboek voor gymnasiën en hogere burgerscholen*. 2 dln, Amsterdam 1868/1869.
- P. Fockens**, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, ten gebruike bij het onderwijs*. Amersfoort 1881 [2e dr. 1883].
- W.J. Hofdijk**, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Voor gymnasiën en zelfonderricht*. Amsterdam 1857. *De Hoogere Burgerschool. Leercursus tot het aanleeren van de geschiedenis, de aardrijkskunde [...] en de Nederlandsche Taal- en Letterkunde, uitsluitend door zelfonderricht*. Z.p., z.j. [Zutphen 1873?]
- W.J.A. Jonckbloet**, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen 1872.
- T. Knuivers**, *Beknopt overzicht van de Nederlandsche letterkunde, hoofdzakelijk bestemd tot zelfoefening van hulp-onderwijzers en hulp-onderwijzeressen*. Groningen 1859.
- A.M. Kollewijn Nz.**, *Aanleiding tot de beoefening der nieuwere letterkunde*. Schoonhoven 1853.
- G. Kuijper Hz.**, *Handleiding tot de beoefening der Nederlandsche taal- en letterkunde, voor de kadetten van alle wapenen. Letterkundige leercursus ten gebruike der Koninklijke Militaire Akademie*. Breda 1844.
- R.K. Kuipers**, *Kleine geschiedenis der Nederlandsche letterkunde ten dienste van onderwijzers*. Kuilenberg 1884.
- G.C. Mulder**, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, voor schoolgebruik*. Arnhem 1855.
- S.I. Mulder**, *Kort overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, naar aanleiding van het grootere werk over dit onderwerp van den hoogleeraar Matthijs Siegenbeek*. Haarlem 1847.
- F.A. Snellaert**, *Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*. Antwerpen 1849.
- J. van Vloten**, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren, van de vroegste tijden tot op heden. Een leer- en handboek voor hogere burger- en andere scholen, en alle verdere belangstellenden*. Tiel 1865.
- J. van Vloten**, *Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren, van de dertiende tot de negentiende eeuw*. Tiel 1871.
- W.J. Wendel**, *Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren. Een leidraad bij het onderwijs op hogere burgerscholen, gymnasiën en normaalscholen*. Groningen 1871.
- J. te Winkel**, *Overzicht der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem 1882.
- L.Th. Zeegers**, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam 1861²

Secundair

J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in de negentiende eeuw*. 's Gravenhage 1990.

W. van den Berg, 'Over het vaderschap van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving', in: *Literatuur* 6/6 (1989), pp. 320-324.

W. van den Berg, 'De achttiende-eeuwse letterkunde door negentiende-eeuwse bril', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994), pp. 169-176.

P. den Boer en W. Frijhoff, *Lieux de mémoire et identités nationales*. Amsterdam 1993.

- J.A. Bornewasser**, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 95 (1982), pp. 577-604.
- P.J. Buijnsters**, 'Nederlandse literatuurgeschiedenis van de achttiende eeuw: oordeel en vooroordeel', in: W.F.G. Breekveldt e.a. (red.), *De achtervolging voortgezet. Opstellen over moderne letterkunde, aangeboden aan Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam 1989, pp. 40-61.
- Cd. Busken Huet**, 'Jacob Cats', in: *Litterarische Fantasien en Kritieken I*. Haarlem 1868, pp. 42-74.
- L. Dorsman e.a.**, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland*. Amsterdam 2000.
- W. Frijhoff**, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), pp. 592-609.
- G.J. Johannes**, *De lof der aalbessen. Over Noord-Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid, 1770-1830*. Den Haag 1997.
- G.J. Johannes**, "'Een oude, welkome vriendin". Het jaarboekje Magdalena', in: *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, XXII (1999), pp. 40-69.
- T. van Kalmthout**, 'Een problematisch erfgoed. Negentiende-eeuwse visies op de rederijkerij', in: *De negentiende eeuw* 23 (1999), pp. 177-201.
- J.J. Kloek**, "'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding". Over de voorgeschiedenis van Nederlandse letterkunde als schoolvak', in: *Literatuur* 1993/5, pp. 267-279.
- J.J. Kloek**, "'Niet als een bepaald vak van onderwijs". Het schoolonderwijs in de Nederlandse letterkunde vóór het schoolonderwijs in de Nederlandse letterkunde', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), pp. 214-224.
- J.J. Kloek**, 'De afdeling negentiende eeuw in het Museum Catsianum. De canonisatie van Jacob Cats', in: *De boekenwereld* 11 (1995), pp. 221-228.
- J.J. Kloek**, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester', in: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen*. Kampen 1998, pp. 100-122.
- N. Laan**, 'Het belang van letterenstudie in historisch perspectief', in: M.G. Westen (red.), *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief*. Leiden 1990, pp. 177-198.
- N. Laan**, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam 1997.
- M.-Th. Leuker**, 'De mythe van het hoge paar. Joost van den Vondel en Maria Tesselschade Roemers in de historische verhalen van J.A. Alberdingk Thijm', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 112 (1999), pp. 522-542.
- Levend begraven? Erflaters van de Nederlandse literatuurgeschiedenis.** Special van *Literatuur* 6 (1989), pp. 318-357.
- B. Luger**, 'Gezicht en vergezicht. Perspectiefproblemen in het beeld van de zeventiende en negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 9 (1985), pp. 131-144.

P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.

P.J. Meertens, 'Cats als Zeeuw', in: P. Minderaa (red.), *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag*. Zwolle 1962, pp. 56-73.

P.J. Meertens en P.J. Verkruijsse (red.), *Zeeusche nachtegael en bijgevoegd A. vande Venne Tafereel van sinnemal*. Middelburg 1982.

W.W. Mijnhardt, 'The Dutch enlightenment: humanism, nationalism, and decline', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century*. Ithaca (NY) /London 1992, pp. 197-223.

W. Pfaffenberger, *Blütezeiten und nationale Literaturgeschichte*. Frankfurt am Main etc. 1981.

A. Portegies en R. Rijghard, *Nederlandse literatuur in een notendop*. Amsterdam 1999.

P. Rietbergen, 'J.A. Alberdingk Thijm her-dacht. Enige beschouwingen over katholieke inculturatie als proces en probleem in de negentiende eeuw', in: P.A.M. Geurts e.a. (red.), *J.A. Alberdingk Thijm 1820-1889. Erflater van de negentiende eeuw*. Baarn 1992, pp. 39-57.

F. de Ruiter, 'Regenbak of fontein. Nederlandse historici over volk en buitenland', in: *Forum der Letteren* 34 (1993), pp. 29-51.

N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1830', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), pp. 471-495.

N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*. Amsterdam/Antwerpen 1995.

N.C.F. van Sas, 'De mythe Nederland', in *De negentiende eeuw* 16 (1992), pp. 4-24.

J. Scheltema, *Anna en Maria Tesselschade, de dochters van Roemer Visscher*. Amsterdam 1808.

R. Schenkeveld-van der Dussen en A. de Jeu (red.), *Gedichten van Anna Roemersdochter Visscher*. Amsterdam 1999.

R. de Schryver, 'Grenzen en periodisering met betrekking tot de achttiende eeuw in de zuidelijke Nederlanden', in: *De achttiende eeuw* 26 (1994), pp. 133-136.

C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam/Atlanta (GA) 1991.

H.G. Slings, *Toekomst voor de Middeleeuwen. Middelnederlandse literatuur in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam 2000.

M. de Smedt, 'Periodisering en periodiseringscriteria in de negentiende-eeuwse Vlaamse literatuurgeschiedschrijving', in: A. Deprez en W. Gobbers, *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw*. Utrecht 1990, pp. 70-83.

H. Smilde, *Jacob Cats in Dordrecht. Leven en werken gedurende de jaren 1623-1636*. Groningen/Batavia 1938.

M.B. Smits-Veldt, 'De Muiderkring in beeld. Een vaderlandsch gezelschap in negentiende-eeuwse schilderijen', in: *Literatuur* 1998/5, pp. 278-288.

S. Sontag, *Tradities van het nieuwe, of: moeten wij modem zijn?* Amsterdam 1990.

M.B. Smits-Veldt, *Maria Tesselschade. Leven met talent en vriendschap*. Zutphen 1994.

M. Spies, 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, pp. 171-193.

M. Spies, ‘Van “vaderlandsch gevoel” tot Europees perspectief’, in: J.W. de Vries (red.), *Eene bedenkelijke nieuwigheid. Twee eeuwen Neerlandistiek*. Hilversum 1997, pp. 69-83.

J.G. Toebes, “‘De jongelingsleeftijd van Nederlands aanwezen”. De vaderlandse Middeleeuwen in het negentiende-eeuwse geschiedenisonderwijs’, in: *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999), pp. 183-202.

E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Hilversum 1995.

E.M. Wiskerke, “‘Wat zal ik U van onzen Vondel zeggen?’” Enkele stemmen over Vondel in het begin van de negentiende eeuw’, in: *De negentiende eeuw* 9 (1985), pp. 171-192.

E.M. Wiskerke, 'Twee katholieke Vondelianen uit het begin van de negentiende eeuw: F.J. Hoppenbrouwers en J.M. Schrant', in: *Spektator* 18 (1988), pp. 203-210.

E.M. Wiskerke, 'Visies op de katholieke Vondel 1780-1850', in: *Spektator* 17 (1987), pp. 447-456.

Eindnoten:

- 1 Het onderzoek voor dit artikel werd verricht in het kader van het door NWO gesubsidieerde project 'Literatuuronderwijs en culturele competentie', onder begeleiding van Prof. dr. J.J. Kloek en Prof. dr. G.J. Dorleijn. Ik dank Joost Kloek, Gillis Dorleijn, Ton van Kalmthout, José de Kruif en Rudolf Dekker voor hun commentaar op een eerdere versie.
- 2 Voor de term 'cultureel nationalisme' zie J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland*, pp. 9-10. Voor nuances van 'vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel' zie het gelijknamige artikel van N.C.F. van Sas. Vgl. L. Dorsman e.a., *Het zoet en het zuur*, pp. 32-33.
- 3 E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur*.
- 4 Vgl. M. Spies, 'Van "vaderlandsch gevoel" tot Europees perspectief', p. 69; W. van den Berg, 'Het vaderschap', p. 324.
- 5 Zie bijv. de bijdragen in het themanummer 'Het beeld van de zeventiende in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 9 (1985), 3; m.n. de bijdrage van B. Luger, 'Gezicht en vergezicht'; M. Spies, 'Van mythes en meningen'; M.-Th. Leuker, 'De mythe van het hoge paar'; zie ook de bijdragen in N.C.F. van Sas, *Waar de blanke top der duinen* en in P. den Boer en W. Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire*.
- 6 De term is van M. Spies, 'Van "vaderlandsch gevoel" tot Europees perspectief', p. 71.
- 7 Gemakshalve spreek ik hier over 'schoolgebruik en zelfstudie', maar het gaat hier in principe om alle literatuurgeschiedenissen die niet primair als wetenschappelijk handboek bedoeld waren. Daartoe behoren dus ook leerboeken voor onderwijzers, boeken voor Latijnse scholen (die voor een gedeelte van de 19de eeuw nog onder het Hoger Onderwijs vielen), het boek van G. Kuijper, bestemd voor de militaire academie, etc. Zie voor achtergronden van het literatuuronderwijs N. Laan, *Het belang van letterenstudie*, en vooral J.J. Kloek, 'Niet als een bepaald vak van onderwijs' en 'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding'. Een lijst titels gebaseerd op de lijst van J.J. Kloek ('Niet als een bepaald vak van onderwijs', pp. 220-222), hoop ik, met aanvullingen en uitgebreid tot 1900, binnenkort te publiceren in een overzichtsartikel met een algemene analyse van de verschillende schoolboekjes. Voor het literatuuronderwijs over de Middeleeuwen, zie H.G. Slings, *Toekomst voor de Middeleeuwen*, hoofdst. II.
- 8 Zie hierover de special *Levend begraven?* van het tijdschrift *Literatuur* (1989/6).
- 9 Vooral voor de vroege werkjes geldt dat ze de beknoptheid niet zozeer zoeken in een beperking van het aantal auteurs of werken die behandeld worden, maar in de toelichtingen daarop. Zo noemt D. Buddingh in zijn *Aanleiding* van 202 blz. een stuk of 800 personen, terwijl Anslin in de minder dan 100 blz. van zijn *Schets* nog altijd meer dan 300 personen weet te vermelden.
- 10 Het gaat hier om vrij algemeen gehanteerd, Herderiaans gedachtengoed. In de vaderlandse literatuurgeschiedenis is waarschijnlijk met name de *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde* van J. de Vries invloedrijk geweest. Deze werkte ideeën van Pieter Nieuwland uit tot een algemene stelling over bloei en verval. M. de Smedt, *Periodisering en periodiseringscriteria*, p. 74; W. van den Berg, 'Over het vaderschap', p. 324; N. Laan, *Het belang van smaak*, p. 44. Voor parallellen in de 19de-eeuwse Duitse geschiedschrijving, zie W. Pfaffenberger, *Blütezeiten*, pp. 13-18.

- 11 E. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur*, W. van den Berg, 'Over het vaderschap'.
- 12 N. Anslijn, *Schets*, p. 88.
- 13 Bijv. T. Knuivers, *Beknopt overzicht*, p. 28; W.J. Wendel, *Schets*, p. 43; P. Fockens, *Beknopte geschiedenis*, p. 75.
- 14 S. Sontag, *Tradities van het nieuwe*; pp. 12-21; R. de Schryver, 'Grenzen en periodisering', p. 145.
- 15 W.W. Mijnhardt, 'The Dutch enlightenment', p. 211; P.J. Buijnsters, 'Nederlandse literatuurgeschiedenis', passim.
- 16 Een dergelijke terminologie bijv. bij P. Fockens, *Beknopte geschiedenis*, pp. 143-144.
- 17 D. Buddingh, *Aanleiding*, pp. 61-62.
- 18 P. Fockens, *Beknopte geschiedenis*, pp. 147-148.
- 19 Bijv. F.A. Snellaert, *Kort begrip*.
- 20 De term 'voorbereiding' bijv. ook bij W. Everts, *Geschiedenis*, II, p. 1.
- 21 Zie bijv. de inhoudsoverzichten in J. ten Brink, *Kleine geschiedenis* en J. van Vloten, *Schets*.
- 22 W. Everts, *Geschiedenis* I, inleiding en II, inhoudsopgave.
- 23 W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 297.
- 24 S.I. Mulder, *Kort overzicht*, p. 7.
- 25 Al te vinden bij Jeronimo de Vries en Siegenbeek; zie hierover T. van Kalmthout, 'Een problematisch erfgoed', pp. 182-183.
- 26 Deze termen bij G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 131, en J. van Vloten, *Beknopte geschiedenis*, p. 171.
- 27 C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers*, pp. 4-5 wijst al op de wonderlijke consequentie dat, om deze redenering te kunnen handhaven, de grote bloei van dichtgenootschappelijke activiteit verplaatst moest worden van het laatste kwart van de 18de eeuw naar de eerste helft van die eeuw.
- 28 W.J. Wendel, *Schets*, p. 64.
- 29 *De Hoogere Burgerschool*, p. 360.
- 30 Zie T. van Kalmthout, 'Een problematisch erfgoed', over de paradoxale situatie dat de rederijkerskamers in de negentiende eeuw enorm populair waren, terwijl de beeldvorming over hun Middeleeuwse voorgangers uiterst negatief was en bleef.
- 31 W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 115; J. van Vloten, *Beknopte geschiedenis*, p. 171. A.M. Kollewijn, *Aanleiding*, p. 10; W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 115.
- 32 A.M. Kollewijn, *Aanleiding*, p. 10; P. Fockens, *Beknopte geschiedenis*, p. 59; W.J. Wendel, *Schets*, p. 34; *Ibid.*, p. 42.
- 33 G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 107; Vgl. bijv. S.I. Mulder, *Kort overzicht* p. 8, voetnoot, die spreekt over 'eene roemrijke uitzondering'.
- 34 W.J.A. Jonckbloet, *Beknopte geschiedenis*, p. 142.
- 35 *De Hoogere Burgerschool*, p. 376.
- 36 J. ten Brink, *Kleine geschiedenis*, p. 55.
- 37 *De Hoogere Burgerschool*, p. 376. Overigens laat men in het geval van Anna Bijns dergelijke stellingen vaak niet opgaan. Weliswaar waren haar bekendste gedichten uitgesproken pamflettistisch en bovendien anti-protestants. Maar in haar geval overheerst de waardering voor een vrouw die, zoals het later van koningin Wilhelmina in relatie tot het oorlogskabinet zou worden gezegd, een van de weinige 'mannen' was in een gezelschap van krachteloze figuren.
- 38 J. van Vloten, *Beknopte geschiedenis*, p. 208.
- 39 J. Appeldoorn en W.F. van Vliet Jr., *Korte geschiedenis*, p. 81.
- 40 *De Hoogere Burgerschool*, p. 390.
- 41 G. Kuijper Hz., *Handleiding*, p. 190; A.M. Kollewijn, *Aanleiding*, p. 157; G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 163.
- 42 W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 175, noot.
- 43 J. Appeldoorn en W.F. van Vliet Jr., *Korte geschiedenis*, p. 56.
- 44 J.L.Ph. Duijser, *Beknopt overzicht*, p. 77.
- 45 G. Kuijper Hz., *Handleiding* p. 184; F.A. Snellaert, *Kort begrip*, p. 87.
- 46 J. ten Brink, *Kleine geschiedenis*, p. 112.
- 47 Bijv. L.Th. Zeegers, *Geschiedenis*, p. 33: 'De fijne toon en heusche manieren, die Hooft eigen waren, maakten niet slechts die zamenkomsten tot zoo vele dichtertelijke vergaderingen, maar verhieven ze inderdaad tot eene school van *wellevendheid en wereldkennis*, - terwijl de tegenwoordigheid der *beschaafde* vrouwen van dien tijd daaraan eene tooverkracht verleende,

- die op den geest en het gemoed der mannen vruchtbaar inwerkte, zonder echter den geringsten inbreuk op de *deugd en goede zeden* te maken.’ [curs. GJJ]
- 48 J. Appeldoorn en W.F. van Vliet Jr., *Korte geschiedenis*, p. 62.
- 49 G. Kuijper Hz., *Handleiding*, p. 184; W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 173. Terecht wijzen auteurs als M.Th. Leuker (‘De mythe’) en M.B. Smits-Veldt (*Maria Tesselschade*, p. 8) op het belang van de 19de-eeuwse huiselijkheids- en verdraagzaamheidscultus. Maar waar het mij hier om gaat, is dat dit soort typeringen veel minder vaak opduikt i.v.m. de school of kring van Jacob Cats.
- 50 G. Kuijper Hz., *Handleiding*, p. 184.
- 51 W. Everts, *Geschiedenis II*, p. 41: ‘...het algemeen erkende hoofd van den Muiderkring - zoo zinspeelde men vaak op zijn naam’.
- 52 Over de vroege vormen van deze tegenstelling, die al bij Scheltema te vinden is: E. Wiskerke, *De waardering*, pp. 329-333.
- 53 Zie voor de Cats-receptie J.J. Kloek, ‘De afdeling negentiende eeuw’ en ‘Burgerdeugd of burgermansdeugd?’.
- 54 Cd. Busken Huet, ‘Jacob Cats’.
- 55 W.Everts, *Geschiedenis II*, pp. 77.
- 56 W.J. Wendel, *Schets*, p. 44.
- 57 P. Fockens, *Beknopte geschiedenis*, p. 127.
- 58 Reprint in: P.J. Meertens en P.J. Verkruijsse (red.), *Zeeusche nachtegael*. De auteurs van de bundel als ‘school’ bij W. Everts, *Geschiedenis II*, p. 73.
- 59 P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 239.
- 60 Ook al omdat Cats in 1618 zijn *Maechden-plicht* aan haar opdroeg en haar het eerste exemplaar van zijn *Silenus Alcibiades* aanbood. Zie hierover R. Schenkeveld-van der Dussen en A. de Jeu, *Gedichten van Anna Roemersdochter Visscher*, p. 23. Op grond van zulke gegevens kon Anna gemakkelijk worden beschouwd als aanhangster van ‘de didactische richting der Dordsche school’ (J. te Winkel, *Overzicht*, p. 39).
- 61 H. Smilde, *Jacob Cats in Dordrecht*, p. 120; W.J.M.A. Asselbergs, ‘Cats in een Dordtse school?’, p. 101.
- 62 A. Bielen, *Leiddraad*, p. 40; vgl. bijv. Bijv. J. te Winkel, *Overzicht*, pp. 33-34; *De Hoogere Burgerschool* p. 396; M. Buys, *Overzicht*, p. 47; J.L.Ph. Duijser, *Beknopt overzicht*, p. 83.
- 63 W.J.A. Jonckbloet *Beknopte geschiedenis*, p. 133.
- 64 De derde zuster, Geertruy, wordt vaak buiten beschouwing gelaten - niet zozeer omdat ze niet literair actief was, maar simpelweg omdat er over haar weinig bekend is (M.B. Smits-Veldt, *Maria Tesselschade*, p. 19).
- 65 G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 149.
- 66 W.J.A. Jonckbloet, *Beknopte geschiedenis*, p. 136.
- 67 W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 144.
- 68 G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 150.
- 69 R.K. Kuipers, *Kleine geschiedenis*, p. 69.
- 70 J. te Winkel *Overzicht*, p. 32.
- 71 G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, pp. 154-155.
- 72 E.M. Wiskerke, ‘Wat zal ik U van onzen Vondel zeggen?’; ‘Twee katholieke Vondelianen’; ‘Visies op de katholieke Vondel’.
- 73 Zie bijv. J. ten Brink, *Kleine geschiedenis*, pp. 136-137.
- 74 G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 163; vgl. A.M. Kollewijn, *Aanleiding*, p. 176.
- 75 J. ten Brink, *Kleine geschiedenis*, p. 137.
- 76 J. Appeldoorn en W.F. van Vliet Jr., *Korte geschiedenis*, p. 80.
- 77 G.J. Johannes, “‘Een oude, welkome vriendin’”, pp. 57-60.
- 78 G.J. Johannes, *Lof der aalbessen*, pp. 35-38 en hfdst. 6.
- 79 W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 156.
- 80 W.J. Hofdijk, *Ibid.*, p. 157.
- 81 T. Knuijvers, *Beknopt overzicht*, p. 22.
- 82 W.J.A. Jonckbloet, *Beknopte geschiedenis*, p. 146.
- 83 W.J.A. Jonckbloet, *Ibid.*, p. 146.
- 84 J.L.Ph. Duijser, *Beknopt overzicht*, p. 70; *Overzicht*, p. 123.
- 85 J. ten Brink, *Kleine geschiedenis*, p. 125; W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 186.
- 86 W.J. Hofdijk, *Ibid.*, p. 187.
- 87 *De Hoogere Burgerschool*, p. 389; p. 188; vgl. J.L.Ph. Duijser, *Overzicht*, p. 136.

- 88 T. Knuivers, *Beknopt overzicht*, p. 33; P. Fockens, *Beknopte geschiedenis*, p. 102; J. ten Brink, *Kleine geschiedenis*; p. 128; *De Hoogere Burgerschool*, p. 390.
- 89 Bijv. G.C. Mulder, *Beknopte geschiedenis*, p. 159.
- 90 W. Doorenbos, *Handleiding II*, p. 281.
- 91 Deze tegenstelling bij W.J. Hofdijk, *Geschiedenis*, p. 188.
- 92 W.J.A. Jonckbloet, *Beknopte geschiedenis*, p. 220.
- 93 W. Everts, *Geschiedenis I*, p. 16; p. 18; p. 73.
- 94 W. Everts, *Geschiedenis I*, pp. 75-76.
- 95 W. Everts, *Geschiedenis II*, p. 2.
- 96 P. Rietbergen, 'J.A. Alberdingk Thijm her-dacht', p. 55 en pp. 48-49; vgl. J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken', p. 589, die laat zien dat dit streven lang niet altijd slaagde. Daarbij moet ook bedacht worden dat de school van Everts een uitzondering vormde. Rolduc was tot laat in de negentiende eeuw de enige specifiek-katholieke school die, anders dan de meeste klein-seminaria etc., rechtstreeks opleidde tot de gewone, landelijk erkende middelbare schooldiploma's waarvoor kennis van de vaderlandse literatuurgeschiedenis vereist was. Pas rond 1900 bereikte de confessionalisering golf na de lagere scholen ook de middelbare. Het potentiële publiek voor sterk afwijkende opvattingen over de literatuurgeschiedenis bleef tot 1900 beperkt.
- 97 Vgl. voor dit laatste F. de Ruiten, 'Regenbak of fontein' p. 45, over de 'precaire positie van de Nederlandse literatuur ten opzichte van invloeden uit het buitenland', als constante in de literatuurgeschiedenis.
- 98 N. Anslijn, *Schets*, p. 72.
- 99 Zie bijv. de manier waarop J. ten Brink, *Kleine geschiedenis* p. 183, schrijft over De Lannoy, die - hoewel 'door leidsche en haagsche dichtvereeningen driemaal met goud bekroond' - toch bepaald geen 'bekrompen begunstiger van den poëtischen klubgeest der achttiende eeuw' was.
- 100 C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers*, p. 5.
- 101 Zoals bekend heeft W. Frijhoff, 'Verfransing', betoogd dat het met die verfransing in de 18de eeuw in werkelijkheid wel meeviel. Maar zoals gezegd gaat het mij hier niet zozeer om de 'feitelijke' werkelijkheid, maar om de relatieve waarschijnlijkheid van een tijdperk zonder verfransing *binnen* de al bestaande beeldvorming.
- 102 Bijv. T. Knuivers, *Beknopt overzicht*, pp. 64-65; J. van Vloten, *Schets*, pp. 71-72; M. Buys, *Overzicht*, pp. 63-64.
- 103 W. van den Berg, 'De achttiende-eeuwse letterkunde door negentiende-eeuwse bril', p. 174.